

BUDAPESTI SZEMLE

A MAGYAR TUD. AKADÉMIA MEGBIZÁSÁBÓL

SZERKESZTI

VOINOVICH GÉZA

SZÁZNYOLCZVANHATODIK KÖTET

(532., 533., 534. SZÁM)

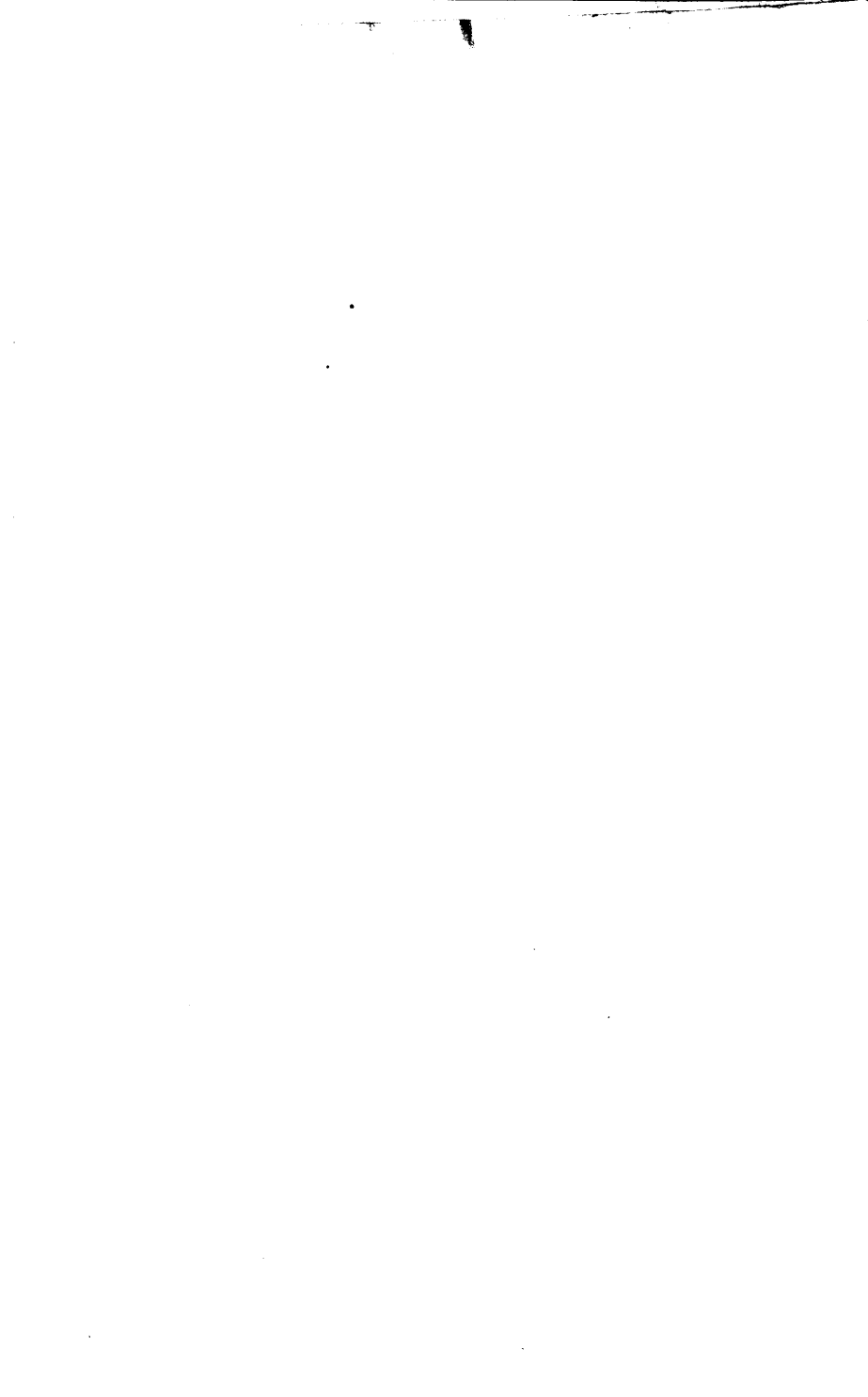


BUDAPEST

FRANKLIN-TÁRSULAT

MAGYAR IROD. INTÉZET ÉS KÖNYVNYOMDA

1921



TARTALOM.

DXXXII—DXXXIII. SZÁM.

	Lap
A FORRADALOM UTÁNI IRODALOMRÓL. — Berzeviczy Alberttől	1
A CONSERVATIV ÉS A LIBERALIS ELV. — Concha Győzöttől	25
NÉPÜNK NYELVISMERETE. (II.) — Kovács Alajostól	81
ÉRTESÍTŐ: <i>Egy új verses regény.</i> — (Bárd Miklós: <i>Vezeklés.</i>) — Papp Ferencztől	92

DXXXIV. SZÁM.

A MAGYAR VITÉZSÉG NAGY NAPJAI. — JÓZSEF főherczeg Ő kir. Fenségének székfoglalója	97
KÜZDELEM CULTURÁNK HANYATLÁSA ELLEN. — Berzeviczy Alberttől	118
BENCZÚR GYULA EMLÉKEZETE. — Beöthy Zsolttól	127
HONFIBŰ. — Költemény. — Kozma Andortól	142



A FORRADALOM UTÁNI IRODALOMRÓL.¹

A szabadságharcz vége s a Haynau rémuralmának kezdete elnémitotta a magyar irodalmat is. Az elnémulás annál nagyobb volt, minél hangosabb lett irodalmunk a nagy nemzeti fölpezsdülés idejében, s a hatalom szigora annál kérlelhetetlenebb, minél jobban azonosította magát az irodalom a nemzet ügyével.

A politikai lapok száma 1848 tavaszán néhány hét alatt 33-ról 86-ra emelkedett. Igaz, hogy akkor tekintélyes számot képviseltek s nagy olvasottságnak örvendtek a magyarországi német lapok is, de egészen a szabadságharcz katastróphájáig azok legnagyobb része is a nemzet ügyét szolgálta. A márcziusi sajtószabadság hatása alatt sok lap megbukott, sok átalakult, de még több új keletkezett; a vidéken ekkor szaporodtak meg az addig gyér ujságok. 1848 és 49-ben rövidebb-hosszabb ideig hetvenöt magyar hirlap és folyóirat állott fenn.² A szépirodalomra s még inkább a tudományosra nézve a bekövetkezett fegyverzaj kevésbé volt kedvező; nagyobb költői művek alig keletkezhettek, költészetünk a hazafias, tehát forradalmi lyrában adta ki úgyszólván minden erejét, de abban a nagy időkhöz méltónak bizonyult.

Már 1849 augusztusában beállott a nagy csend; a következő hónapokban nemcsak a győztesnek erőszaka s a közrémület vetett véget az irodalmi életnek, hanem főkép az a

¹ Részlet szerzőnek *Az absolutismus kora Magyarországon* című művéből, melynek első kötete még ez év vége előtt hagyja el a sajtót.

² id. Szinnyei József: *Hirlapirodalmunk a XIX. században; 1848—49: Vasárnapi Ujság* 1865. 539. és köv. lapjain. Ugyane közlemény adatai szerint Magyarországon u. a. időben 55 német, 17 szláv és 3 oláh lap és folyóirat létezett.

körülmény is, hogy íróink elszéledtek s nagy részök büjdosni volt kénytelen. A negyvenes évek és a szabadságharcz hatalmas régi és fiatal írói gárdájából alig maradt valaki működése helyén; szétrebbentek, mint egy fölriasztott madársereg. S a balsors úgy hozta magával, hogy még a megmaradtak közül is többen már a forradalom utáni legelső években kidőlték; a nehéz idők örölték meg ezeket is.

Szalay László, gróf Teleki László s utóbb Pulszky már 1848-ban diplomatiái küldetésben mentek a külföldre s künnlétök rájuk nézve rövidebb-hosszabb számkivetéssé változott. Széchenyit a forradalom kitörése üzte a döblingi elmeógyógyintézetbe, Eötvöst pedig a külföldre. Az utolsó harczokban Petőfi eltűnt; akkor még kétes lehetett, hogy elesett-e? A katastropha bekövetkeztével kimenekültek vagy kivándoroltak az irodalom emberei közül Kossuth, Szemere Bertalan, Rónay Jácint, Irányi, Csernátony, Jósika, Horváth Mihály és Kerényi Frigyes. Igaz, hogy ezek csak a honi irodalmi élet közösségéből szakadtak ki ezáltal, írói munkásságuk nem szűnt meg, sőt némelyiké a kényszerű magányban és tétlenségben, vagy a kenyérkereset szükségességének nyomása alatt még dúsabb hajtásokat mutatott föl. Szalay Schweizban írta meg a *Státusférfiak és szónokok könyve* című műve második és Magyarország történetének négy első kötetét.¹ Eötvös Bajorországban készítette el a XIX. század uralkodó eszméiről szóló államtudományi munkája első részét s ugyanott beléfogott a másodikba is.² Horváth Mihály számkivetésének egész ideje alatt szorgalmasan dolgozott magyar történelmi művein és a brüsseli levéltárból meritett okmánytárán, de könyvei csak az ötvenes évek vége felé jelenhettek meg.³ Jósika Miklós sem írt volna az ötvenes évek folyamában annyi regényt, ha birtokán gazdálkodhatott s a közéletben részt vehetett volna. A magyar emigránsok emlékezetes munkásságot fejtettek ki az ötvenes évek folyamában a nemzeti ügynek a külföld előtt, idegen nyelveken való védelme

¹ B. Szalay Gábor, Szalay László levelei 24. l.

² Ferenczi Zoltán: *B. Eötvös József* 178. l.

³ Márki Sándor: *Horváth Mihály* 183 s köv. l.

és a hazai sajtónak külföldi tudósításokkal való ellátása körül is; lapjaink e rovatának magas színvonala főképp nekik volt köszönhető; persze, mint proscibáltaknak könyveiket, czikkeiket is csak névtelenül vagy álnév alatt lehetett megjelentetniök. Mint bécsi levelezők Falk, Kecskeméthy Aurél és Frankenburg Adolf vittek nevezetes szerepet; Török János megpróbálkozott egy magyar lap megindításával is Bécsben.

Mikor az osztrák katonai hatalom úrrá lett Magyarországon fölött, ennek az uralomnak a súlyát sok magyar íróknak is meg kellett éreznie. Az egészen fiatalokat, a kik honvédek voltak, mint Lisznyai Kálmánt, Vadnay Károlyt és Vajda Jánost, besorozták és elvitték a magyar határon túli helyőrségekbe mint közlegényeket, ezek azonban legalább nemsokára haza kerültek. Leghamarább került bajba Czuczor Gergely, kit már Windischgrätz téli bevonulásakor Pestre elfogatott s haditörvényszék elé állítottatott *Riadólójáért*. Mikor a magyarok elfoglalták a fővárost, kiszabadult, de miután el nem menekült, Haynau újra elfogatta s Kufstein várába záratta, a hol egykor Kazinczy raboskodott; a tömlőzben is szorgalmasan dolgozván az akadémiai nagy szótáron, már 1851-ben szabadon bocsátották. Vörösmarty, a ki ugyan a forradalom szélsőségeit ellenezte, de az országgyűlést híven elkísérte Debreczenbe, a beállott bukás után sógorával, Bajzával együtt szatmári rokonaihoz menekült falura s ott lappangtak, a míg a győztesek első dühe kitombolta magát; akkor álnévre szóló útlevéllal bejöttek Pestre, de el nem kerülhették, hogy haditörvényszék elé ne állitassanak; fölmentettek ugyan, de a kiállott izgalmak kétségkívül hozzájárultak mindkettejük testi, lelki erejének gyors hanyatlásához. Jókai a borsodi Bükkben rejtőzött el néhány hónapra; azután ő is Pestre jött, bántódása ugyan nem volt, de sokáig csak «Sajó» álnév alatt jelenhettek meg munkái. Degré Alajos és Pálffy Albert ki akartak szökni, de Arad megyében rekedtek s falun lappangtak sokáig. Degrét utóbb Aradon internálták három évre, Pálfyt, mikor Pestre jött, haditörvényszék elé állították és Csehországba belebekték hosszabb időre; Dobsa Lajos is a mint előjött rejtekhelyéről, az Újépületbe került; Tompának később voltak hosszas kellemetlenségei *A golyához* című hazafias költe-

ménye miatt; Sárosy Gyulát az *Arany trombita* miatt halálra ítélték «in contumaciam»; soká álnév alatt rejtőzött Vachott Sándornál Gyöngyösön, a Gasparich Kilit elfogatásakor azonban ő is kézrekerült; börtönbe zárták, később internálták. Vele börtönbe került vendéglátó házigazdája is, kinek testi és szellemi erejét végkép megőrölte e megpróbáltatás; Sárosy is már csak romja volt a maga egykori egyéniségének, mikor végre a zaklatásoktól megszabadult. Madách Imre egy lengyel menekültet fogadott házába, e miatt csukták be s fogsága családi életének lett megrontója.¹

Mikor Haynau Pesten az ostromállapotot kihirdette, egy időre még a napisajtó is szünetelt a fővárosban. A *Pester Zeitungnak* a magyar uralom alatt kellett megszűnnie, mikor meg július 22-én, más szerkesztő neve alatt újra megindult s hozta az ostromállapotra vonatkozó hirdetést, akkor már a magyar sajtónak kellett egészen elhallgatnia. Haynau azonban belátván, hogy legalább parancsairól és tilalmairól a magyar közönségnek is értesülnie kell, később, az erősen conservatív nézeteiről jól ismert tekintélyes publicista és tudós Szilágyi Ferencz szerkesztése mellett megindította a *Magyar Hirlapot*, mint a kormány hivatalos lapját, a mely 1853-iki évfolyamában már *Budapesti Hirlap*-ra változtatta a nevét; még ennek a sugalmazott ujságnak is kcronkint kellemetlenségei voltak az absolut kormánynyal. Időközben az országban egyetlen magyar lap állott fenn, a Vida Károly *Figyelmező*-je Pozsonyban, azt is betiltották 1850 januárjában a conservatív Somssich Pálnak egy nagyon is hazafiasnak talált cikke miatt.

¹ Az ezekre vonatkozó adatok legtöbbjét Vadnay Károly jegyezte föl *Irodalmi emlékek* cz.ⁿ könyve különböző helyein. Jókai (Az én kortársaim 115—116. l.) valószínűleg csak hallomás után írja, hogy egy «közvádló», a ki «kegyelmes úr» volt (?) 32 magyar íróat ajánlott a vértörvényszéknek «kivégeztetésre»; (?) ezek voltak: Vörösmarty, Bajza, Szigligeti, Petőfi, Arany, Csengery, Pálffy, Degré, Lisznyai, Szalay, Zrinyi, Táncsics, Emődy, Gyurmán, Egressy, Vasváry, Csernátony, Lauka, Sükei, Vas Gereben, Bulyovszky, Oroszhegyi, Losonczy, Vajda, Szász Károly, Szemere Miklós, Tompa, Orbán Pető, Erdélyi János és Jókai Mór, de egy másik «kormányüggyvéd», Kossalkó, egy több ives emlékiratban bebizonyítja, hogy a felsorolt írók együttvéve csak a napok uralkodó hangulatának voltak tolmácsai, azok tehát nem üldözendők (?).

Nagy Ignácznak, a kedvelt humorista írónak, a ki a forradalom alatt beteg lévén, kevésbé compromittálnak látszott, sikerült már 1849 novemberében engedélyt kapnia egy *Hölgyfutár* című szépirodalmi napilap megindítására; ez lett egyelőre a magyar irodalom egyetlen állandó organuma, a mely, bár inkább a fiatal, még ismeretlen írókat csoportosította maga köré, soká tartotta fenn magát és érdemeket szerzett irodalmunk körül; úgy ennek, mint az 1850 márcziusában Császár Ferencz szerkesztése mellett megindult s utóbb történelmi jelentőségüvé vált *Pesti Napló*nak számos összeütközése volt a hatósággal. Tulajdonképen kötelező cenzura az ostromállapot alatt nem volt, ezt a «jótéteményt» — mint Kempen mondta — az osztrák sajtó sem érdemelte meg,¹ annál kevésbé lehetett természetesen a magyarnak megadni; hanem a helyett volt teljes önkény és ha a rendőri, helyesebben katonai hatóságnak tetszett a kész nyomdaterméket tilalom alá helyezni vagy megsemmisíteni, a kiadónak büntetésül szolgált egész kárbavesztett költsége.

A *Pesti Napló* megindulásával egyidejűleg a fiatal Szilágyi Sándor nagy mozgékonyssággal létrehozott egy magyar irodalmi vállalatot, melynek célja volt a közelmúlt, a nemzeti dicsőség és gyász nagy napjai emlékét s a jövőbe vetett reményt ébren tartani, mintegy áthidalni a múlt és jövő közt tátongó űrt. A némaságba borult nemzet kétségkívül kívánta, várta ezt, de ép oly biztos volt a sok nehézség és veszély, melybe épen egy ilyen vállalatnak ütköznie kellett. Szilágyinak szerencséje volt, hogy fia volt a hivatalos lap szerkesztőjének, a miért jobb szemmel nézték vállalkozását, s hogy 1850 elején Budapest térparancsnoka, Macchio tábornok eléggé humánus érzelmű, kezelhető úri ember volt. Sok utánjárásal sikerült a szerteszéledt és megrémített írók egy részét közös munkálkodásra egyesíteni, a minek eredményeképen márczius elején megjelent s hamar elterjedt az *Emléklapok* első füzeté, mely Gyulai Páltól, Sajótól (Jókai), Mentovichtól, Karádfy név alatt magától Szilágyitól, Zalártól, Obernyiktől, Berecztól, Vándortól (Szász Károly), Rátkaytól (Ráth György)

¹ Frankenburg : Bécsi élményeim I. 208. 1.

sőt Petőfi hagyatékából is hozott verses és prózai közleményeket.¹

Az *Emléklapok*-ból 1850 nyaráig hat füzet jelent meg, akkor a főhadparancsnokság észbe kapott s a rossz emlékü Heyntzel tábornok a folyóirat további kiadását megtiltotta Szilágyi Sándor azonban nem tágitott és *Magyar írók füzetei* cím alatt megpróbálta folytatni vállalatát s mikor négy füzet megjelenése után ezt is ugyanaz a sors érte, szeptember végén másodszor is címet cserélt és *Röpvitek* név alatt megindított egy divatlapszerű heti folyóiratot. Ez is csak harmadfél hónapig volt fenntartható, tizenegyedik számát már elkobozták és szerkesztőjét kitiltották Pestről.

A Szilágyi rövid életű s változó című irodalmi vállalatát a *Pesti Napló* kritikusa — talán Greguss — nagyon leszólta;² bizony abban az időben, olyan viszonyok között, folytonos küzdelemben a hatósággal, mely mindig talált kivetni valót és folytonos rettegésben az idézések előtt, a folyóirat-irodalom terén valami tökéleteset alkotni nem lehetett. De annak a folyóiratnak, a melyben olyan költői termékek láttak először napvilágot, mint a *Hadnagy uram* és *Karácsony éjszakáján* Gyulaitól, *A bujdosó tanyája* Jókaitól, *A madár fiaihoz*, *A gólyához* Tompától, az *Őszszel*, *Leteszem a lantot*, *Katalin*, *Vojtina levelei* és *Gondolatok a békecongressus felől* Aranytól, maradandó helye van a magyar irodalomtörténetben, s az, hogy a fiatal Szilágyi Sándor e vállalatot létrehozta s a hatalom zaklatásai és üldözései közepett épen a forradalom emlékeinek s a nemzet fájdalomtelt közérzetének megnyilatkozására már akkor módot teremtett, méltó kezdete volt az ő későbbi, érdemdús történetírói pályájának.

Ha Jókai még 1851 nyarán azt írta Aranynak, hogy «most sem, író sem közönség nincs; úgy kell őket egyenként szemem szedegetni össze,»³ ez a panasz nem lehetett jogos

¹ Ezekre és a következőkre nézve l. főkép Szilágyi Sándor *Rajzok a forradalom utáni időkből* cz. könyve első részét. (Első folyóiratok a forrad. után.)

² *P. Napló* 1851 jan. 22-iki számának tárczájában.

³ *Arany János levelezése* I. 241. l.

vád sem az írók, sem a közönség ellen. Mindketten érezték, mily szükségök van egymásra, és mindketten buzgón, szinte mohón keresték egymást a nemzetre ráborult sötétségben, az elnyomó hatalomtól feltorlaszolt ezer akadályon keresztül.

Az ötvenes évek magyar közönsége ösztönszerűen érezte, hogy a visszaemlékezést és a reményt, ezt a két megmaradt kincsét a nemzetnek, csak az irodalom tarthatja fenn, erősítheti és gyarapíthatja; elővette régi könyveit és kapva-kapott az újakon. Sajátságos jelensége a népléleknek az a roppant hatás, melyet néhány, évtizedek óta a nemzet szellemi birtokához tartozó költemény, most egyszerre a maga beteljesülni látszó jóslataival és elégiai hangjával az elnyomatás korának magyarságára tett. Kölcsey *Hymnus*-át 1823-ban írta, Bajza *Apothesis*a és Vörösmarty *Szózat*-a a harminczas évek termékei voltak s különösen az előbbi nyilván a szerencsétlen lengyel forradalom benyomása alatt keletkezett, de most lettek csak valódi nemzeti imákká, melyeket a magyar gyermek a *Miatyánkkal* együtt tanult meg, mert úgy hangzottak, mintha a nagy nemzeti bukás és gyász kora számára irattak volna. Csak most mondhatta el igazán a magyar, hogy «Megbűnhődte már e nép A múltat s jövődöt,» most kellett el-síratnia vagy a távolból visszavárnia azokat a hősokeket, kiknek csatája valóban «a védelmezett Népjog csatája volt, Melyet szent eskü, szent kötés Ellen zsarnok tiport.» Most volt felállítva a nagy kérdés, vajon a csapás, mely ránk nehezedett, a «nagy szerű halál»-e már, a «sir, hol nemzet sülyed el»; vagy beteljesül-e a másik jóslat, hogy «Még jöni kell, még jöni fog Egy jobb kor,» s «E porba omlott szép haza Fel fog virulni még,» mert «Van bíró a felhők felett, Áll a villámos ég.»

Már az ötvenes évek legelején kezdett lopva, titkon elterjedni a hazában egy kis verses kötet, melynek nyomása azonnal elárulta külföldi eredetét, s melyben *Hangok a múltból* czim alatt *Két magyar honfi* összeszedte s «a magyar nemzet nagy napjainak» és a «szent harc» áldozatainak emlékeül kiadta a forradalom előtti és forradalmi hazafias lyra legkedveltebb termékeit, Berzsenyitől és Kölcseytől egész Petőfig. A czimkép sírt ábrázolt, melyre szomorúfüz és zászló

borúl, s melyhez a koronátlan magyar czímer van támasztva, a zászló és egy kőlap pedig az *Apotheosis* és a *Szózat* egy-egy versét viselik felírás gyanánt. A kormány kémei, titkos ügynökei és zsandárai nem tudták megakadályozni, hogy a könyv Lipcséből bejusson az országba, habár birtoka elkobzás és szigorú felelősségre vonatás terhe alatt tiltva volt;¹ a magyar ember könyvtára mélyébe rejtette, ha zsandársiak mutatkozott a környéken. Ugyanígy, Lipcsében nyomtatták ki újra és onnan csempészték be az országba a Sárosy Gyula *Arany trombitáját*.²

Volt még egy más módja is a tiltott költemények terjesztésének; kéziratban adogatták tovább, csak olyanoknak, a kiknél árulástól nem lehetett félni. A leírók többnyire nők voltak és a költemények alá rendesen nem volt odairva a szerző neve; így aztán gyakran hamis név alatt is kerültek forgalomba, kisebb poéták verseit nagyobbaknak tudták be s annál lelkesebben olvasták és szavalgatták. Tompának *A pusztán* című hatalmas elégiája is csak így terjedt el eleinte,³ sőt a lefoglalás következtében *A gólyához* címzett is.⁴

Ez a szomjúhozó vágy a nemzeti irodalom után az adakozási kedvet, a kegyeletet és jótékonyságot is szolgálatába vette. Mikor Losoncz tűzvész martaléka lett, megszületett a *Losoncz-i Phönix*, mikor meg Szikszó elégett, a *Szikszói enyhlapok*. Ezek nem voltak összekoldult alkalmi megnyilatkozások gyűjteményei, hanem oly almanachok, melyek ugyancsak számot tesznek az ötvenes évek irodalmában. Mikor Garay meghalt, családja javára az ő művei kiadása érdekében, mikor később Vörösmarty elhunyt, az ő árvái számára indult meg a gyanakvó hatóságok és a sokszorosán korlátolt érintkezés ellenére a lelkes és eredményes társadalmi propaganda. Tomory Anasztáz, az egyszerű tanár, mikor váratlanul nagy

¹ *Bach heti jelentése a császárhoz 1851 szept. 15-ről.* U. és Á. L-tár, Gensd. Dep.

² Sárosy Gyula *Arany trombitája és egyéb hazafias költeményei* (Nemz. Könyvtár, 1882.) I. 296. l.

³ Váczy: *Tompa M. életrajza* 92. l. Busbach: *Egy viharos emberöltő* I. 282. l.

⁴ Beöthy *Irod. története.* II. 265. l.

örökséghez jutott, úgyszólván minden pénzét irodalmi és művészeti czélokra áldozta. Bónis Pogány Karolina Tompa Mihálynak száz hold földet hagyományozott; a Nemzeti Színház alapjára való gyűjtés, melyet néhány főnemes indított meg, már-már szemet szűrt a kormányzóságnak; a vidéki magyar szintársulatokat a magyar közönség mindenütt nem csak a várható művészi élvezetért vagy szórakozásért, hanem mindenekfölött hazafiúi lelkesedésből és kötelességérzetből támogatta. Így kezdte szárnyát bontogatni már az elnyomatás első idejében a közönség irodalompartolása s mikor Jókai 1853-ban Erdélybe utazott, ő, ki még nem rég bujdosni volt kénytelen, mindenütt a hol járt, lelkes ünneplés tárgya volt.¹

Az az írói nemzedék, a mely hivatva volt a közönségnek ezt a föllobbanó vágyát kielégíteni s az irodalomnak akkor igazán nemzetmegváltó feladatát teljesíteni, hazánk szerencséjére minden tekintetben e hivatása magaslatán állott. Ma szinte elképzelhetetlenek a nehézségek, a kisszerű és kezdetleges viszonyok, melyekkel meg kellett küzdenie, az a szerény anyagi jutalom és külső elismerés, melylyel be kellett érnie s melylyel szemben kivált eleinte csak az összetartó barátság, a kölcsönös biztatás, az elnyomott közvéleménynek szinte suttogó megnyilatkozásai s az oly könnyen kielégíthető, mert szintén szerény igényű közönségnek készséges hálája szolgáltak buzdításul.

Már láttuk, milyen zaklatásoknak voltak az ismertebb nevű írók a rémuralom idejében kitéve. Ha az eljárás később enyhült is, a nyomás, melyet az osztrák uralom a szellemi életre gyakorolt, még soká nem engedett.

Az időszaki sajtó politikai szerepével, mely ez időben vajmi szűkre volt szabva, valamint az elnyomatás első éveinek politikai röpiratirodalmával e mű más helyén foglalkozom. Ebben az időben azonban az időszaki s különösen a napisajtó is sokkal nagyobb mértékben volt irodalmi — nem csak politikai — tényező is, mint napjainkban. Számúzve lévén hasábjairól a belpolitika, a külpolitika tárgyalása mellett a apok akkori nem épen bő terjedelmükből fönnmaradt helyet

¹ Ürmössy: Tizenhét év Erdély történetéből I. 114—115. l.

a szintén kényes társadalmi s a fejletlen közgazdasági kérdések helyett szívesen szentelték az irodalom ismertetésének és irányításának. Ma szinte hihetetlenül hangzik, hogy akkor a lapok több számon keresztülmenő folytatólagos tárczacikkekben foglalkoztak egyes könyvek, színre került új darabok, az Akadémia szakülésein elhangzott értekezések ismertetésével. De a magyar sajtó nemcsak arra szorítkozott, hogy a figyelmet az új irodalmi jelenségekre fölhívja, vagy hogy előfizetőket toborozzon, hanem buzdított például nemzeti történetünk művelésére, melyet épen az akkori szomorú viszonyok között tartott legidőszerűbbnek,¹ vagy a magyar nyelv használatára s az irodalom útján magyar salonnyelv teremtésére, s korholta — ha kellett — az olvasóközönség ízlésének hibáit is.²

A bő irodalomismertetés természetesen magával hozta a kritikát is, a mely, ha nem volt is mindig elfogulatlan és tárgyilagos, ha az akkor még sokkal nagyobb írói érzékenység koronkint heves összetűzéseket és hosszas csatározásokat idézett is elő,³ a durvaság és ízléstelenség határáig majdnem soha sem ért. A *Budapesti Hírlapban* ⁴ Salamon Ferencz dramaturgiai dolgozatai és Gyulai Pál szépirodalmi kritikája új irányokat jelöltek ki irodalmunknak. A legélesebb kritikákat az írók csak bizalmas leveleikben mondták el egymásnak, így Tompa és Kazinczy Gábor a népiesség túlzóiról, azokról a «mezítlábos kamaszok»-ról, kik «nem tanúlva, nem olvasva semmit, mint Petőfi vastag kötetét, fölfedezték, hogy ők nálánál s mindnyájatoknál legalább is tiz lépéssel előre vannak már.»⁵ És «iszonyú sok lerudalni való állat kezdi rágni a bogácskórót Parnassus körül», írta Arany Szilágyi Sándornak, mikor beküldte neki a *Röpűek* számára a Vojtina első levelét,

¹ *P. Napló* 1851 szept. 3-iki vezércikke.

² u. ott 1854 márcz. 8-iki és okt. 26-iki vezércikk.

³ *Török János és Szilágyi Ferencz polemája a Bud. Hírlapban és P. Naplóban* 1854 őszén, Gyulai, Jókai vitája Ristori művészete fölött 1856-ban, Egressy polémiája a *P. Napló* színi kritikával u. a. évben.

⁴ 1853-tól kezdve.

⁵ *Arany J. levelezése*. II. 86—87. l.

mely a másodikkal együtt személyeket nem támadó, valóban classikus ostorozása a még forradalmi korból áthozott irodalmi hibáknak, a szertelenül, türelmetlenül és gyakran tehetségtelenül törtető hadának.¹

Sajnos, az illetékes utólagos irodalmi kritika mellett volt még egy láthatatlan, illetéktelen, de sokkal hatalmasabb, az, melylyel a hatósági közegek akadályozták meg — kivált az ötvenes évek elején még meglehetősen kiméletlenül — a nekik nem tetsző irodalmi, sőt költői művek csonkítatlan megjelenését. Mikor Bajza 1851-ben újra kiadta régibb műveit, a rendőrség az *Apotheosist* kivágatta a könyvből;² Gyulai egy regényének megjelenését a censura akadályozta meg;³ Szilágyi Sándor minduntalan változtatni volt kénytelen füzeteinek tartalmát s egyes sorokat, verseket kihagyni a közlöttekéből; Tompa zaklattatását megjelent verse miatt ismerjük. Jósika *Eszther*-e csak névtelenül jelenhetett meg s az azt követők, mint az *Eszther* szerzőjétől valók, és kiadója, Heckenast figyelmeztette őt, hogy a rendőrséggel való kellemetlenségek elkerülése végett regényeiben lehetőleg mellőzzön mindent, a mi csak legtávolabbi összefüggésben is volna a forradalmi eseményekkel vagy «a mik a szabadságra lelkesítenének!»⁴

Azonközben az időszaki sajtó mégis csak fejlődött és terjedt valamennyire s elősegítette a könyvirodalom újra-éledését is. Legrosszabb volt a helyzet Erdélyben. Ott a forradalom után hivatalos jelleggel megindított egyetlen magyar ujság, a *Kolozsvári Lap* is már 1852 nyarán «hosszú vonaglás után csendesesen kimúlt.»⁵ Berde Áron próbálkozott még ugyanazon évben egy magyar, nem politikai, hanem inkább közgazdasági jellegű hetilap megindításával; az se volt hosszú életű; csak 1856-ban sikerült a tartós szerepre hivatott *Kolozsvári Közlönyt* megindítani.⁶ Pesten már

¹ Lásd Tolnai Vilmos tanulmányát: *Arany Vojtina leveleinek keletkezése*. Bud. Szemle 1920. 523—525. szám.

² Szücsi József: *Bajza József* 1914. 444. l.

³ *Arany levelezése* (Gyulai levele Pestről 1854 jan. 16-ról).

⁴ 1853 febr. 10-iki levél; *Jósika Miklós kézirataltuma* b. Jósika Samu és neje birtokában.

⁵ *Magy. Hirlap* 1852 jul. 7.

⁶ Ürmössy id. m. I. 17—18., 103., 147. s köv. l.

1850 végén a *Magyar Hírlap*, *Pesti Napló*, *Hölgyfutár*, *Religio* és a *Katholikus Néplap* meglehetősen elterjedésnek örvendtek.¹ 1853 elején megindultak a *Szépirodalmi Lapok* is Pákh Albert szerkesztése mellett s a *Déliháb* című színházi lap, 1854 márcziusának első vasárnapján pedig a nagyon népszerűvé vált *Vasárnapi Ujság*, ugyancsak Pákh Alberttől szerkesztve, melynek három évvel később már 10,000 előfizetője volt. Mint sorozatos kiadvány az újra megindult *Nemzeti Könyvtár* is bizonyos fontosságra tett szert, habár inkább régibb vagy fordított művek megjelentetésére szolgált.

Az irodalom e szerény külső méreteinek egészen megfelelt az írók anyagi jutalmazása is. Ma különösen hangzik, hogy a forradalmi és azt követő időben a legnagyobb írói tiszteletdíj ívenként 16 forint volt s a kiadók egy-egy kötetet 150—180 forinttal díjaztak. Petőfi kapott legtöbbet: egy verseért öt pengő forintot; a Tompa *Virágregéinek* honoráriumma 200 frt volt; Jókai hírlapi havidíja 35 frt volt, Pákh Alberté 40 frt, a segédszerkesztők beérték havi 20 forinttal. De akkor persze egy bútorozott szoba havi 6 forintba került s egy huszasért akármely vendéglőben meg lehetett ebédelni.² Thun aligha sejtette, hogy a gymnasiumok újjászervezésével néhány jeles magyar írónak nyújt új kenyérkeresetet, habár az a fővárosból többeket elszólított. Az autonóm felekezeti középiskolák is kénytelenek lévén szaporítani tanári állásaikat, ekkor jutottak tanársághoz Szász Károly, Lévy József, Salamon Ferencz, Szilágyi Sándor, Gyulai Pál és Arany János; majdnem valamennyit a kis Nagy-Kőrös egyesítette magában. Igaz, hogy fényesnek a tanári pálya akkor ugyancsak nem volt mondható; Arany panaszkodva írta egy barátjának, hogy a kis vidéki városban hatodfélszáz forint fizetés mellett éhen halhat a nagy drágaság miatt.³

¹ A *Magy. Hírlap* 1850 nov. 29-iki közleménye szerint a M. H. 46160, a P. Napló 15420, a *Hölgyfutár* 10733 példányban küldetett szét október hónapban. (Ezalatt bizonyára az egész havi, nem a napi szétküldés értendő.)

² Kecskeméthy Naplója VII. Berecz K.: A régi fiatal Magyarország 150. l.

³ Arany J. level. I. 254. l.

Másrészt a főváros sem nyújtott sok ösztönzést az irodalmi pályán. A Kisfaludy-Társaság a forradalom óta teljes némaságra volt kárhóztatva; az Akadémia, melynek viszonyaival másutt tüzetesen foglalkozom, kihalási állományra helyezve, a nagyobb nyilvánosságtól elzárva, óvatosan volt kénytelen minél szárazabb tudományos kérdésekkel foglalkozni. «Nem volt egyetlen szellemi középpont, mely összegyűjthesse a munkára vállalkozó kis számú írócsapatot s a mely munkatervet jelölt volna ki a jövő számára».¹ A Nemzeti Színházban — szerencsére — úgy a hogy, éghetett legalább a nemzeti színirodalom mécsese; a magyar történelemből és magyar népelemből merített új művek is színre kerültek, s a hivatalosan mindinkább németajkúnak föltüntetett főváros szívében íróink jeles művészek ajkairól az édes honi nyelven szólhattak a közönséghez.

Az irodalmi középpontokat annyira-mennyire pótolni igyekeztek a családias, baráti és munkatársi összejövetelek, bár azokat is úgyszólván csak lopva lehetett megtartani. Hogy a rendőrség figyelmét elkerüljék, rendszeren más-más helyre tűzték ki a találkozást. A Komlókert, a Hauer-kávéház, az Arany-sás, a Prés és az Angyalhoz címzett ferenczvárosi kurta kocsmá, nyáron pedig a városligeti Páva-sziget meg a Svábhegy voltak a kedvelt összejövetelei helyek, a hol megbeszélték és megvitatták az irodalmi és színházi eseményeket, halkán, hogy más meg ne hallja, szidták a kormányt és sirva-vigadva hallgatták a Patikárus Ferkó s a Sárközi vagy Kecskeméti Józsi bús vagy tüzes zenéjét. Odajártak Vahot Imre, ki rendezője volt az összejöveteleknek, Kuthy Lajos, Erdélyi János, Sükei Károly és Dobsa Lajos — ha épen szabad lábbon voltak, a rövid életű Beöthy László, visszatérésök után Lisznyay Kálmán, a madarak barátja és Degré Alajos, koronkint Kemény Zsigmond is, és a társaság ünnepet ült, ha Szemere Pál Péczelről, vagy Vörösmarty Baracs-káról is bejött.² A költők egymást vidéken is meglátogatták olykor, a mi abban az időben szintén nehézségekkel járt. Arany, a ki nem

¹ Bayer József *Shakespeare drámái hazánkban*, I. 73. l.

² Berecz id. m. 116. s köv. l. Vadnay *Elmúlt idők* 98—99. l.

szívesen járt Pestre, 1855 nyarán családjával együtt több hetet töltött Tompáéknál Hamván, meglátogatva a közel lakó Lévayt és Szemere Miklóst is, megtekintve a szép Sajó völgyet, Diósgyőrt, az aggteleki barlangot, Miskolczt és Sárospatakat. Nagyon szerény vendéglátás lehetett az, a melyben a hamvai tiszteletes a nagy-kőrösi professort részesítette; de a műzsáknak nagyobb örömük telt abban az együttlétben, mint sok későbbi zajos és fényes írói összejövetelben, és Tompa utóbb azt írta e napokról Aranynak: «Talán nem éreztük a jelent egész gazdagságában, de most, midőn már múlttá lőn, hosszú időre el fog az bennünket táplálni».¹

Az idők megnehezült járásához még hozzájárult sok írónak nehéz és szomorú egyéni sorsa is. Bajza megromlott egészsége és vagyoni helyzete miatt már 1852 elején képtelenné vált az irodalmi munkára; Czakó Zsigmond ki a maga korában legjelesebb drámaíróink közé tartozott, 1847. évben öngyilkossá lett. Garay, a *Kont* és az *Obsitos* népszerű szerzője 1853-ban már teljesen letört s novemberben kimúlt; a humoros Nagy Ignác épen a Garay árváinak segélyezésén fáradozott, mikor maga is ágyynak dőlt s rövid idő múlva elköltözött; az Obernyik Károly sokat ígérő drámaírói tehetsége is kihamvadt az 1855-iki cholerajárvány idejében.

Szomorú alakká vált maga Vörösmarty is a szabadságharcz után; a politikai bűnhődéstől a Haynau rögtönzött kegyelmi ténye megmentette, de anyagi viszonyai miatt falura vonúltni kényszerült, a hol családi csapások is érték; nekiadta magát a búsulásnak, külsejét elhanyagolta, s ha nagy ritkán bejárt a fővárosba, és meghallgatta a Patikáros zenéjét, barátai elszomorodva látták megváltozását; lantja már ritkán szólalt meg, mindig fájdalmasan, de mindvégig kiolthatatlan tüzzel.²

Tompa Mihályt is el-elfogta a mélabú, mely nemcsak költészetére, hanem legbizalmasabb leveleire is ráborúl. Szilágyi Sándornak írt levelében azon búslakodik, hogy «még

¹ Arany János levelezése I. 382 s köv. l.

² Vachott Sándorné: *Rajzok a múltból*. I. 82. s köv. l.

mindig magyar marja a magyart». Szemere Miklósnak írva felsóhajt: «Nemzetiségünk s irodalmunk meg fog halni! borzasztó gondolat, de úgy lesz . . . Szellemi életünkben kiszakítottak mintegy harmincz évet. Most már nem hírért, dicsőségért, még kevésbé anyagi haszonért, csak a magyar betű kedvéért kell a tollat forgatni». A hatósági zaklatás nagyon elkeserítette s megijesztette; féltette készülöben levő munkái sorsát, különösen a *Virágregékét*; soká rosszabbtól tartott, mint a mit valóban el kellett viselnie.¹

Maga Arany is sötéten látta a saját s a nemzet helyzetét. A forradalom után «a kitombolt fájdalom s a rohamába belefáradt kétségbeesés fásúltsága szól belőle» . . . E fájdalom öt hosszú időre elvonja a nagyobb alkotásoktól, a lelki disharmónia «felbontja művei szép összhangját», valami «keserű végletesség» van bennök, «kinos tépelődései minden korlátot elragadva, a *Nagy-újai cigányokban* törnek ki és vad örvényben egyaránt magukkal sodornak iszapot meg virágot,» írja Riedl.² Szinte csodálni lehet, hogy a falusi, népies családi élet legvonzóbb, legkedvesebb, legbájosabb képe, a *Családi Kör*, épen ebben az időben lát napvilágot.³

Még Nagy-Szalontáról 1850 áprilisában azt írja Szilágyi Sándornak: «Úgy hiszem, még elégiáig sem higgadtam meg s az ily állapot lehet fájdalmas, kinos, dühös, desperált stb. de e fájdalomban, kinban, dühösségben s kétségbeesésben nincs meg a művészi nyugalom; s addig ne vegyen az ember tollat kezébe, vagy legalább oly tárgyat válaszszon, melynél szabadon átadhatja magát képzeletének s nem vicsorog rá örökké a valóság skeletonja». Hanem azért mégis később biztatja Tompát: «Még ha az irodalom haldoklik is, mi vagyunk a vonagló tagok, melyek mozgásuk által némi életre mutatnak. Tehát csak mozogjunk.» Átköltözése Nagykőrösre, tanársága eleinte csak újabb elégedetlenségek forrása. «Miért is kellett nekem — írja ismét Tompának 1853 tavaszán — odahagyni békés magányomat? Miért e pályára lépnem, mely

¹ Váczy id. m. 91. s köv. l.

² Riedl Fr. *Arany János*. 1904. 23—24. l.

³ 1851 április 10-én Nagy-Szalontán írta.

egész életre boldogtalanná tett. Oly nyugodtan élnek, én egyszerű falusi jegyző, nem ismerve senkitől!»¹

És ily sötét egyéni hangulatok talajából, a nyomorúságos, szinte kétségbeejtő közállapotok közepett s szemben mégis egy közönséggel, mely ha még nem vigasztalást és reményt, legalább könnyeinek szabadabb megeredését várta a költői olvasmánytól, sarjadzott fel az a hazafias költészet, különösen a hazafias lyra, a melylyel, mint az ötvenes évek irodalmának legjellegzetesebb termékével kell itt mindenekfölött foglalkoznunk.

Magyarország szerencséjére az osztrák absolutismusnak az lett a végzete, hogy minden rendszabályával egyenes ellenkezőjét érje el annak a hatásnak, a melyet ezélba vett. A mint az alkotmány és a közélet megsemmisítése csak összetartóbbá, egyetértőbbé, daczosabbá és szilárdabbá tette a nemzetet, mondhatjuk megtisztította, megnemesítette a nemzeti lelket, úgy az irodalomra rakott békók is csak annak nemzeti szellemében való megerősödését s e mellett dúsabb, mélyebb, finomultabb kifejlődését eredményezték.

Ezt látjuk különösen a hazafias lyra alakulásában. A korlátok, melyek útjában állottak, a nyomás, mely ránehezedett, megtisztították a forradalmi korszak némelykinövésétől: a bőbeszédűségtől, dagálytól, szertelenségtől; megtartott valamit a szónokiasból, de az is komolyabb, tartózkodásában mélyebbreható hangot öltött. Mert sokszor nem fejezhette ki nyíltan, a mi a szívekben élt, a költői képek új meg új fajaiban szólaltatta meg az érzelmeket. A természet, az emberi élet jelenségei, a távolabbi múlt, vagy az idegen történet alakjai mind a symbolika vagy allegória eszközeivé váltak, melyeket csak a honfikebel értett meg, de azt ép úgy áthevitette, mint a kevésbbé burkolt megnyilatkozása a visszaemlékezésnek és reménynek, a fájdalomnak és az elszántságnak, az elnyomó iránti gyűlöletnek és a hazaszeretetnek s honfihűségnek. Így gazdagodott indítékokban, öltött új színeket, lett rejtelmesebbé, mélyebbé, még vonzóbbá is a haza sorsát sirató dal minden neme.

Mikor Tompa a madarat szólaltatja meg, mely inti fiait :

¹ Arany levelezése. I. 235., 275., 302. l.

•Legyen a dal fájdalmas, merengő,
Fiaim, csak énekeljete!

.
Hozzatok dalt emlékül, a hajdan
Lomb s virággal gazdag tájirul;
Zengjétek meg a jövőt, ha majdan
E kopár föld újra felvirul . . .»

Visszahívja az elköltözni akarókat, az ősi fészekben marasztja őket s kérdi:

•Ugy tennétek mint az emberek?
Itt hagynátok, idegent cserélve . . .
Fiaim, csak énekeljete!»

Ki ne értette volna meg, hogy költőtársaihoz szól s a csüggedésből kivándorlókat akarja visszatartani? Már valamivel nyiltabban beszél, mikor a visszaköltöző golyát szólítja:

•Csak vissza, vissza! dél szigetje vár,
Te boldogabb vagy, mint mi, jó madár.
Neked két hazát adott végzeted;
Nekünk csak egy — volt! az is elveszett!

Repülj, repülj! és délen valahol
A bujdosókkal ha találkozol;
Mondd meg nekik, hogy pusztulunk, veszünk,
Mint oldott kéve, széthull nemzetünk . . .!»

Gyulainak is *Szüreti lakomán* című költeményében az őszi hervadás és a szüreti vigalom ellentéte fakasztja azt a sóhaját: «Vajha őszén napjainknak . . . Hangzanék egy-egy víg ének, Sütne nyájas napsugár . . .»

Arany szintén természeti képekkel példáz. A «hives, borongó őszi napon» Ossiánt hívja ködös, homályos énekével:

•Mert fájna most felhőtlen ég,
Élénk verőfényes vidék —»

de nemcsak azért vágyik az Ossián dala után, mert az illik az őszi bús képébe, hanem azért is, mert ő «Húnyó dicsőség lantosa . . . Enyésző népé, ki méla kedvvel Múltján borong . . .» A *Pusztai füz* maga mondja el történetét: egykori vidám zöldelését, viruló környezetét, a szerelmes pár látogatását, melyet beárnyalt s feljajdul, hogy most a fáradt vándor sem tud megpihenni alatta, sőt elátkozza, mert nem zöldel:

«De mit ér az átok,
Ha fonyadva mégis több-több tavaszt látok!»

Legnyiltabban tör ki a haza sorsa fölött a természet képeinek láttára érzett fölháborodás Tompának *Pusztán* című, akkor csak lopva terjesztett elégiájában,¹ melyben siratja a pusztát, a melynek nemsokára elvész vadon költészete.

«S a népek koldus söpredéke
Felkel nyugat felül,
S a tejjel és mézzel patakzó
Földön megtelepül.

.
Ki nekünk még köszönni sem tud,
A kit nem ösmerünk,
A drága véren szerzett földet
Az ossza meg velünk?

.
Óh mind ez úgy fáj a magyarnak . . .
S ha ajka netalán
Egykét nótán enyhíti kínját:
Megütköznek dalán . . .
A sebzett vad a rengetegben
Kínjának hangot ad;
S magát az elnyomott magyarnak
Kisírni sem szabad.

Az élet eseményei, változatai is keserű panaszra fakasztják a költőket. Tompa, fia születésekor felsóhajt: miért is nem jött előbb születése napja, hogy ezt a bús esztendőt: ezernyolczszázötven, elfeledhetné. Hatalmas folyam volt e nemzet, mely el soh'sem apadt. «Most idegen népnek szakadt tengerébe! Mondják: nem veszett el, — pedig vége . . . vége! . . .» Tóth Kálmán *A kerek asztalban* fia születését siratja; Mentovich *Éjjelében* az éj képét, jeleneit állítja elének a leglázongóbb hazafiúi keservvel, a nélkül, hogy a hazát, a közviszonyokat csak emlitené is, de mégis megértetve keserve forrását.

Lévay a *Babyloni vizeknél* kesergő zsidók szolgaságával példázza a mi szenvedéseinket, Mikes-ével a száműzöttek hasztalan honvágyát. Vajda János *Luzitán dala*, Tóth Endré-

¹ Tompának két költeménye van e czímen.

től a *Cassius éneke* szintén idegen történetből merítenek vonatkozásokat. Arany *Rákhel siralmában* a zsarnoki önkény hiábavalóságának, az «Ige» az «Eszme» elpusztíthatatlan életének jóslatát szólaltatja meg; *Zách Klárája* a hatalom boszszújának kegyetlensége ellen lázít, s bár «egy XIV. századbeli hegedős» ajkára adja a balladát, saját korához szól, mikor panasolja:

«Rossz idöket érünk,
Rossz csillagok járnak:
Isten ója nagy csapástól
Mi magyar hazánkat!»

A szabadságharczot a maga nevéen nevezni soká nem volt szabad; emlékeit csak burkolt általánosságokban, vagy szintelen epizódokban lehetett fölhozni; hiszen a *Vasárnapi Ujság* még 1856-ban is, Petöfi életrajzát és képét adván, haláláról csak ennyit mondhatott: «A lánglelkü költő korán elhalt, Seki sem tudja, hol és mikor. Elveszett; — mint Romulusról mondák, elragadták őt az égbe.» Szász Károly *A Szalkszentmártoni csárda előtt* címü költeményében az ő emlékét idézi s vele mintegy az elveszett hazát is elsiratja. Gyulainak volt bátorsága a *Hadnagy uramban* már 1850-ben megnevezetten honvédről írni s a függetlenségi harc névtelen félisteneinek hősiségét megragadó egyszerűséggel festeni:

«Megy a honvéd, áll a hadnagy!
Mély sebében összeroskad.
„Hadnagy uram, hadnagy uram!”
«Csak előre, édes fiam!»

Vannak ez időből lyrai költeményeink, melyek a csüggedést, csalódást, fájdalmat, a múltba való visszavágyást, mint egyéni érzelmeket a maguk közvetlenségében szólaltatják meg, nem épen a hazafiúi búbánat alakjában; de ezekből is kiérezhető, hogy a kesergés az egyéni sorsot nem tudja elválasztani a hazáétól. Az Arany lantján különösen gazdag változatokban csendülnek meg e húrok. A *Fiamnak* szóló, páratlanul megható vers azt is elpanaszolja, hogy «apáid földje nem honod», de mégis főkép a hittel, az imával kívánja gyermekét megóvni a majdani kétségbeeséstől:

«Óh remélj, remélj egy jobb hazát!
 S benne az erény diadalát:
 Mert különben sorsod és e föld
 Isten ellen zúgolódní költ.»

A *Letésem a lantot* címűben a hazafiúi és emberi csalódás az uralkodó. Ifjúságára gondol a költő, mikor «Dicsőség fényével öveztük körül a nemzetet, hazát . . .» mikor «Hazát és népet álmodánk, mely Örökre él s megemelet . . .» De mind hiába! Hová lettél . . . érzem, oda vagy Oh lelkem ifjúsága!» Ugyane csalódás szólal meg még keserűbben, mert önvádképen is, a *Koldusénekben*, a hol azt panaszolja, hogy «Tiszta vérünk szennyes oltáron ontatott» s a koldus csak egy szük sirt kér hazája szent földjében. A *Dalnok bújában* «a kifáradt küzdelemnek Hanyatló korszakán mereng» a költő s úgy érzi, hiábavaló «Biztatni a kidőlt fa ágát: Virágozzék megint.» A *Dalban* azt mondja, a magyar ember a hegedűnél úgy danol, tánczol, vigad, «hogy a szíve majd megszakad.»

A hegedű melletti sirva-vigadásnak legmélyebb, legmegrázóbb, szinte apokalyptikus erejű képbeszédbe csapongó accordjai zendülnek meg a Vörösmarty utolsó költeményében, a *Vén cigányban*, melynek végén villámszerűen cikázik át a költői képzelet feldúlt egén a kétségbeesést föl váltó remény:

«A vak csillag, ez a nyomorúlt föld,
 Hadd forogjon keserű levében,
 S annyi bűn, szenny s ábrándok dühétől
 Tisztuljon meg a vihar hevében;

— — — — —
 Húzd! — De még se! Hagyj békét a húrnak.
 Lesz még egyszer ünnep a világon.
 Majd, ha elfáradt a vész haragja
 S a viszály elvérzik a csatákon,
 Akkor húzd meg újra lelkesedve:
 Isteneknek teljék rajta kedve! . . .

Úgy mint a *Vén cigány* utolsó strophájában, a remény hangjának kicsendülését halljuk Aranynak Egressy Gáborhoz ennek visszatérésekor intézett versében; ő, a kétségbeesett — úgy mond — most remél, vár boldogabb idöket. Ezért:

«Félre kis hitűek, félre! nem veszett el —
Élni fog nyelvében, élni művészettel,
Még soká e nemzet!
Föl, merész versenyre, . . .
Zengjen a ki zenghet.»

Ugyanő *A költő hazájában* a költő hivatását a szétszakadozó nemzet érzelmének egyesítésében, összetartásában látja:

«A meddig ily nép fogja őt körül,
Nép, melynek érzi keble, zengi szája
A költő énekét, — addig terül,
Ott éri végét a költő hazája.»

És 1854-iki újévi köszöntőjében azt kívánja, várja:

«Legyen egység, türelem,
Hit a jövődöben.»

Tompa pedig szemére hányja kibujdosott barátjának, hogy «szülő honát, a legszentebb anyát nehéz óráiban» elhagyta; pedig:

«Meglásd, ha itthon fájt, ott is fáj a kebel;
Bizony, ha lelked fáj, ha rajta seb nagyon:
Könnyebben begyógyúl a honi hantokon.»

Tárkányi Béla *Boldogasszony anyánk* című énekében egy régi magyar egyházi ének szavaiba öltözteti kora magyarjának panaszát, de vallásos felfohászzkodását is.

A költők és a közönség közös hangulata hozta magával, hogy a hazafiúi fájdalomhoz a gúny legkevésbé férközött hozzá. Legfőlebb a keserű szemrehányás ürmebe vegyült néha a gúny csipős szesze is. Így mikor Arany a *Szilveszter-éjben* mondja:

«Mit bánjuk, hogy lejár az év!
Énekre ajk és tánczra láb!
Használja, ki mozogni tud,
Ezt az előnyét legalább.

— — — — —
Vígan, az ó év haldokol.
Nevezzünk mint örökösi, —
Pedig bizony semmit se hágy
Annak, ki végperczét lesi.»

Még nyiltabban száll perbe Sárosi Gyula a vigadni tudókkal *Farsangi dalában*:

«Táncoljatok lányok, táncoljatok!
 Hisz úgyis már rég nem táncoltatok.
 Magyarország vigalom színhelye,
 Épen most van a táncznak ideje!

— — — — —
 S a táncznak vége-hossza ne legyen,
 Hisz a Hazának dolga jól megyen!
 Akasztófákká váltak tölgyeid,
 Óh hon, azért táncolnak hölgyeid!

És ez a kor termette *A nagy-idai cigányokat*, Aranynak ezt a víg vagy inkább torzéposzát, mely kétségkívül satíra is, de hogy a szabadságharcot gúnyoló satíra, azt csak az Arany saját későbbi vallomásának hihetjük el:

«S oly küzdelemre, mely világsoda,
 Kétségb'esett kaczaj lön Nagy-Ida.»¹

Tehát a költő maga elismeri a küzdelem nagyszerűségét s a maga kétségbeesését vádolja azért, hogy «a szent romon... kezdje nevetni a sirás helyett.» Ha a nagy-idai cigányoknak könnyelmű elbizakodás okozta bukását lehet is valami vonatkozásba hozni a mi szabadságharcunknak kétségkívül erőnk túlbecsüléséből is eredett végzetes kimenetelével, nem valószínű, hogy a nagy közönség akkor az Arany satiráját így fogta volna föl. Az szívesen vidítottatta föl magát a jól ismert cigánytypusok pompás rajza és a szinte pajzán hangon elmesélt harczos tragikomédia által.

Az előbbieken ismertetett hazafias költészet tehát — úgy a tulajdonképen való lyra, mint a már az elbeszélő műfajba átmenő, — e korban mélyen gyökerezett a közhangulatban, terméke, kifejezése s egyúttal táplálója lett annak. A sorssujtott nemzedék szenvedései mintegy megdicsőülni látszanak azoknak a nagy költőknek a lantján, kik koruk fájdalmát zengték.

Ez a kölcsönhatása a közönség érzületének és a kor költészetének észlelhető, bár kisebb mértékben, az epikában, a regény- és színműirodalomban, melyekkel máshol foglalkozom

¹ *Emlékhangok a nagy-idai cigányokra*, a Bolond Istók II. énekéből.

s melyek szintén főkép a nemzet múltjának képeivel igyekeztek a sötét jelent földeríteni.

Az ötvenes évek közepétől kezdve a hazafias lyra hangjában lassan érő változás kezd mutatkozni. A méla alaphangot, a kesergés és lemondás accordjait mindinkább az ébredő remény, az erősödő önbizalom, a jövőben való hit kicsendülése élenkíti.

És épen ezen a megyéjén az évtized kezdő és befejező korszakának kellett a hazafias költészet eszmekörében talán valamennyi között legmagasabb lendületre emelkedett lantoknak elnémúlnia.

Érintettük már Vörösmarty testi hanyatlását a forradalmat követő években. 1852 telén jelentették a lapok, hogy baleset következtében sérüléseket szenvedett, de már megnyugtató állapotban van.¹ Nagy megerőltetéssel fejezte be *Lear király* fordítását, mely csak halála után jelent meg. 1855 nyarán előbb a Császárfürdőben gyógyíttatta magát, — ez időben jelent meg a *Vén cigány* a *Pesti Napló* tárczájában,² — azután még a balatonfüredi fürdőt használta súlyosbodó baja ellen, de ősszel már kénytelen volt beköltözni Pestre, hogy állandó orvosi kezelés alatt álljon. November 19-én a váczitczai Kappel-háznak ugyanabban a lakásában, melyben huszonöt évvel előbb Kisfaludy Károly kiszenvedett, húnnya le Vörösmarty az örök álmra szeméit.

Temetése váratlanul, előkészítetlenül, az elnyomatás óta az első nagy, nemzeti tüntetéssé alakult, melyet a hatóságoknak megakadályozni se jogczímök, se módjuk nem volt. A társaság minden osztálya, — írta a *Pesti Napló*, — a született aristokracziától a szegény kézművesig megjelent, úgy, hogy a főváros nagyszerűségénél fogva méltóságteljesebbet, a közbánatnál fogva ünnepélyesebbet és meghatóbbat még nem látott. És a gyász komolyságát, csendjét nem zavará meg egy hang, egy esemény sem. A közönség mindenütt süvegelt a koporsó előtt, mely mellett huszonnégy író és színész ment borostyánnal átvont fáklyával. . . Az egész nép

¹ *M. Hírlap* jan. 13.

² Junius 28-án.

elkísérte a halottat a kerepesi sírkertbe, hol már hold- és fáklyafény mellett ment végbe a sirbatétel. A Nemzeti Színház dalkara énekelt gyászdalt a sír felett.»¹ Beszédnek nem tartattak, de minden szónoklatnál ékesszólóbban beszéltek a könnyek.

Budapest akkori német krónikása ezt jegyezte föl arról a napról: «A Vörösmarty halála és temetése megragadó példái, mondhatnám csodálatos megtestesülései annak az áldásos kölcsönhatásnak, mely itt a nemzet és költői között fennáll. Ezáltal a magyar költészet valódi, általános cultus tárgyává lesz, a szépnek hitvallásává, melynek a magyar szívek millióiiban emeltek oltárt.»²

Eötvös néhány nappal később ezt írja Pestről Gyulainak a külföldre: «A részvét, melyet a nemzet Vörösmarty sírjánál mutatott és mutat árvái iránt, lelkemben több reményt támasztott ismét, mint egy idő óta éreztem.»³

A következmények megmutatták, hogy ez a nagyszerű, gyászos felbuzdulás csakugyan újra-ébredésnek jele volt, s hogy a Vörösmarty sírhantjából új élet virágai fakadtak. A nemzet, mikor legnagyobb költőjét elvesztette, megtalált valamit, a mi szintén elveszettnek látszott és a mi becsesebb volt mindeneknél: megtalálta önmagát, nemzeti öntudatát, ráeszmélt a saját mivoltára, életére és erejére, megtalálta újra hitét jövőjében és hivatásában, a melyet hat évi idegen zsarnokság nem volt és soha semmi nemzeti szerencsétlenség nem lesz képes kiirtani belőle.

BERZEVICZY ALBERT.

¹ P. Napló 1855 nov. 22.

² Dudumi: *Pester Briefe*. 1856. II. 47. l.

³ Gesztesi Gyula: *B. Eötvös József* (Kiadatlan levelek alapján) Magy. Figyelő 1913 szept. 16., 465. l.

A CONSERVATIV ÉS A LIBERALIS ELV.¹

I.

Az újkor, még szabatosabban a XIX. század történetírásának, állam- és társadalomtudományának, a történelem szereplőinek oly gyakran használt e két szava még mindig határozatlan, bizonytalan tartalmat foglal össze. Nem igazi fogalom, nem conceptus. Elmosódó határú, kétes színű, ismeretlen anyagú folt inkább az emberi lélek képzettábláján.

Miért? Talán az emberi jelenségek, erők nagy tömegénél, bonyodalmainál fogva, melyeknek két irányát jelezni akarják.

Az emberi elme azonban hasonló összetett jelenségek okát is meg tudta fogni és szóval ki tudta fejezni.

Az ok, a külszínhez, az egyszer adott elnevezésnek, szónak betűjéhez, a fenntartáshoz, a haladás-, a szabadsághoz való gyermekes tapadás.

Azután a képtelen gondolat, hogy a két elvet lehet egymásra való viszonyítás nélkül, külön-külön megállapítani.

A ki a jobb- és a baloldalt a test nélkül akarná megmagyarázni, melyhez kapcsolva vannak, nevetségessé válna.

Pedig ezt teszi a közkeletű felfogás, mely a conservativ elvet egyszerűen a meglevő fenntartásában, a liberalist a változtatásban s ennek útján az egyén és köz haladásában látja.

A conservativ elv e szerint a mozdulatlanság, a liberalis a szünetlen változtatás, az anarchia. Csupa képtelenség, mely képtelenségre az emberi társadalmak itt-ott ideig-óráig vete-medhetnek, de melyek tartósan nem elégítik ki az emberi szükségleteket.

A fölszines, a képtelen gondolat egyik oka, hogy a két

¹ Szekfü Gyula: *Három nemzedék. Egy hanyatló kor története.* Budapest, 1920. 332. l.

elvet elszakítják attól a jelenségszoporttól, melyre mindegyik vonatkozik, attól a testtől, melynek különböző, de nélkülözhetetlen oldalai. A másik ok, hogy nem keresik, minek a fenntartásáról, minek a haladásáról, minek a szabadságáról van szó.

E jelenségszoport, e test az emberi társadalom, ennek legélesebb profilú, egyik alakulata: a nemzet a maga állami és társadalmi valóságában.

A nemzet azonban mindkét valóságában micsoda? Egyének kapcsolata, együttműködése, sőt igazi nemzet bizonyos fokig az egyének lelki egybeolvadása.

Nemzetet nem képzelhetünk egyének nélkül, de ezek összekapcsolása, együttműködése, sőt bizonyos fokú egybeolvadása nélkül sem.

A nemzetek azonban nem méhrajok, sem hangyabolyok, hanem érző, tudatos, cselekvő egészek, de ilyenek alkotó elemeik, részeik, az egyének is, a kik e kapcsolatot megértik, ez együttműködést végzik, s a nemzetegészhez, ennek sajátos szelleméhez ragaszkodnak, vele áldozatkészségük által egybefolynak, mint önegyéniségüknek alapjához, betetőzőjéhez, biztosítójához, sőt az egyéni nyomor, inség végső fokán, annak fenntartójához.

A conservatív és liberalis szavakkal ennek az egésznek és részeinek viszonyát akarja kifejezni az emberi gondolat. A mit elmulaszt, elsőbben annak vizsgálata, mi tesz több külön lényt, dolgot egy egész részévé, mi a résznek viszonya az egészhez.

Résszé az által lesz egy lény, egy dolog, ha máshoz kapcsolódik, vele együttműködik, neki magát alárendeli s ezzel egy új dolog, új lény, az egész létrejöttének okozójává lesz.

Résszé levése azonban nem jelenti egyéniségének megsemmisülését. A hol a dolog, a lény külön egyénisége a kapcsolat, az együttműködés által minőségében teljesen megsemmisül, ott a dolog, a lény részéről már csak mennyiségileg lehet szó, mint a liszt, a kovász- és vízből alakult kenyér egy karajáról. A rész ellenben mindig valami minőségileg különöst, egyénit jelent egy egészben.

A nemzetegészben a rész az öntudatos egyén, a kinek más egyénekekkel egyazon állami és társadalmi célja mellett

megmarad a maga, ezzel az összszéllal megférő egyéni lelki és külső világa.

Így a nemzet életéhez, növekvéséhez, hatalmához, haladásához szükséges az egyének alárendelése úgy állami, mint társadalmi tekintetben. Az egyén életéhez, lelki, külső világának önállóságához pedig függetlensége, fölszabadítása a nemzet állami és társadalmi nyomása alól, a mennyiben ez az egésznek létét, erejét, haladását, szabadságát nem akadályozza.

A közkeletű gondolkodás másik mulasztása, hogy nem ad magának eléggé számot, mi is az, a minnek vagy a kinek fenntartásáról, mi is az, a minnek vagy a kinek változásáról, haladásáról, szabadságáról beszél.

Tudósok, államférfiak elütik e súlyos problémát a rend és szabadság összeegyeztetésének üres phrasisával. Mert hiszen éppen az a nagy ismeretlen, mi a rend, mi a szabadság?

A könyvek, a fűszeres bolt rendje-e a könyves polczokon, a fűszerüzletben? a quadrille, a csata élő, de előre tervezett rendje, avagy az államnak, a társadalomnak szintén élő, de előre csak részben, a külső felületen kitervezett, alapjában, belsőleg az emberi javak és munkák megosztásán megforduló rendje-e? szóval a milliók spontán cooperatiójából előálló, egységes élet-e? Aztán ha már élő, mozgó rend, miből tevődik össze, mik azok a dolgok, lények, cselekvések, mi azok kapcsolata, mely által belőlők, egymásra hatásuk által közös, sőt egységes élet fakad.

S másként vagyunk-e a szabadsággal? Hatalom-e a szabadság, vagy üres mentesség a hatalomtól? S ha hatalom, bármi, vagy csak mi lehet a tartalma, a célja? S aztán kinek szabadságáról beszélünk? A nemzetéről-e, mint osztatlan egészről, egységről? avagy az egyénéről-e, mint ez egész részéről, a politikai jogokkal felruházott polgárról, vagy a tulajdon dolgai, lelki ismerete, existenciájának megalapítása, fenntartása fölött önrendelkező hatalommal felruházott emberről?

A francia nemzet, mint egész, XIV. Lajos, I., III. Napoleon alatt volt-e szabadabb a nemzetek társaságában, vagy köz-társasági formája alatt?

A magyar mint ember II. József alatt lett-e szabadabb, vagy előtte és utána 40 évig?

A köztársasági francia polgár megtartotta-e emberi szabadságát?

Aristotelestől Eötvösig mily különbözők a feleletek arra a kérdésre, mi a szabadság? mert a szabadságnak sem hatalmi, sem célbeli oldalát, sem a személyt, a kinek szabadságáról szó van, sem mindez oldalainak kapcsolatát számba nem veszik.

Ily bonyolult jelenségnek ellentétes főirányait a közkeletű felfogás a fenntartás s a változás, a maradás s a haladás, a zsarnokság s a szabadság elemezetlen, határozatlan, annyira vitás képzeeteivel akarja meghatározni, az emberiség életének hullámzását végső gyökereiben világosságba helyezni.

Továbbá a felsorolt jelenségeket, ú. m. fenntartás, változás, haladás, szabadság, társadalom, egyén, egész, rész, a részek viszonya, rendje, hatalom, hatalomtól való mentesség - a közkeletű felfogás oly tárgyilagos szorosán kimért értelemben veszi, mint akár a természeti világnak kérlelhetlen törvények szerint lefolyó tárgyilagos tüneményeit.

Ezzel az észjárással szemben ismét, midőn conservatív és liberalis szólamait alkalmazza, e jelenségeknek az emberi értelemben, értelemben véghez menő subjectiv tükröződéseit, ezeknek vágy és akaratban rájuk való visszahatását helyezi egyidejűleg előtérbe, sőt a leggyakrabban amazok tárgyilagos erejétől egészen megfélekedve, az egyéni lélek érzelmei, értelmi számításai, vágyai, szenvedélyei, akarásai által akarja azok mozgását, életét az emberi világban megérteni.

Ész és szív, hit és tudás, tekintély, hagyomány és előítéletmentes szabad gondolkodás, csökönység és elhamarkodás, hidegvér és fellobbanás, elfogultság és pártatlanság, szenvedélyes gyűlölet és józan számítás, buta, vak vagy jól megfontolt önzés, mindenkit keblére ölelő altruismus és kérlelhetlen egoismus: az egyéni psyche e sokféle tünetei válnak egyszerre az emberi élet közületi jelenségeinek magyarázóivá, a mit kifogásolni nem is lehet, hisz azok a tárgyilagos tényezők, csak az egyéni psychén keresztül elevenednek meg és hozzák létre a nemzetek állami és társadalmi, az emberiség nemzetközi életét.

A lesiklás a gondolat utjáról a phantasia ösvényeire ott kezdődik, midőn az egyéni psyche tüneteiből akarja a gon-

dolat a conservativ és liberalis elv tartalmát, foglalatját, czélját megállapítani, holott a psyche tüneményeit tartalma határozza meg, nem azok emezt. Folytatódik azután, midőn a magyarázni kívánt két irány egyikére aggatja az emberi psyche jő, a másakra a rossz tulajdonságait, a mi egészen önkényesen történik. A lesiklás még erősebb lesz, midőn az emberi közületek fennállásában, haladásában, szabadságában az egyiket elégségesnek gondolja, a másikat fölöslegesnek nyilvánítja, megfélelkezve, hogy közület egyének nélkül, ezek közület nélkül még nem léteztek s az egyik elv a két tényezőt egyaránt nem szolgálhatja. Legjobban lesiklik végül a gondolat, midőn az egyiket merő önzésnek, a másikat merő önzetlenségnek hiszi.

A két elv egyikének fölényére bizonyos korban a nemzetnek nagyobb szüksége lehet, mint a másikéra. Széchenyi idejében az egyének millióinak kellett szabad utat nyitni, a néhány százezer kiváltságos egyén mellett, a 70-es és 80-as években, a mindennemű egyéni szabad verseny korában ellenkezőleg szövetkezeti, testületi, sőt állami kapcsokkal lehetett és kellett volna az egyéneket egybetartani, összekapcsolni, hogy az erősebb egyének az állam proclamálta «szabad a vásár» oltalma alatt a gyöngéket le ne igázzák, tönkre ne juttassák, az országból ki ne túrják.

Szóval a két elv egyikének fölénye a nemzet szempontjából adott korban lehet jó is, kevesebb jó is, sőt rossz is. Nem szabad azonban a nemzet e két irányát az egyes egyén önzése vagy önzetlensége szempontjából meghatározni, mert ez az egyesnek a moral, a vallás legfőbb elvével való összhangzásán, amaz a nemzetre, mint egészre jónak vagy rossznak különbségén fordul meg.

És így beállhat gyakran, hogy az egyes a nemzetre jót egyéni önzésből vagy ismét önzetlenségből kívánja, de lehet megfordítva is. Az egyéneket összetartó conservativ elv folyománya: az állami felsőbbség, a nemzeti cohesio minden egyént korlátoz, ámde e korlátozás kielégíti sokak önzését, összeesik vele, az államban, a nemzeti közületben elfoglalt állásuk következtében, másokét erősen megtámadja.

Mihelyt azonban az állami, a nemzeti létet alapján

megrendíti külellenség vagy belső anarchia, a vezetők nagyobb önzetlensége kétségtelen, ha bátran sikra szállnak, mert nemcsak egyéni állásaik, hanem az állami, a nemzeti létben objectivált idealis javakért áldozzák föl mindenüket.

E javak értékének tudata nem hat át minden rendbelit egyenlően, az állami, a nemzeti értékek tudatos védelmére a szorultabb helyzetüeknél ennél fogva nehezebb számítani, csak egyéni létük veszélyeztetése, tehát önzés vezeti őket elsősorban s csak a mennyiben a rendezett állami létnek, a nemzet fennállásának megsejtése ösztönzi őket áldozatra, válik önzetlenné a conservatív zászló alatti küzdelmük.

A társadalomban, az anyagi és szellemi javaknak e nagy munka műhelyében és raktárában a társadalmi hatalom, befolyás, tekintély egybefoglaló erejét, a személyeknek, kik ezek birtokában vannak s a tőlük függőknek viselkedését a moral mérlegére helyezve a két irány az önzésnek és önzetlenségnek analog lengéseit mutatja.

Az egyéni élet megszorításait, korlátait saját egyéni érdeke ellenében, önzetlenül ostromolhatja a liberalis elvhez képest az egyes, s ezeknek egész osztálya, mint Széchenyi s vele a nemesség vezetői, a míg a birtoktalanok törekvése a korlátok megszüntetésére nyilván nem önzetlenségből, hanem egyéni érdekből, egy egész osztály közös egyéni érdekéből fakad.

A mint azonban az egyéni szabadság teljes jogi uralomra jutásával az egyéni értelem, akaratérő, élelmesség és szívósság tényleges különbségei a nagybirtok, a nagytőke, a politikai pártvezetés alakjában hatásukat erősen éreztetik, az egyéni érdek — megint nem személyes érdeket, hanem egész csoport érdekét értem — a verseny megszorítását, a gyengébbek védelmét, conservatív ellenhatásokat, korlátokat követel a liberalis irány fékezésére. Sőt végkövetelményként fölállítja az egyéni érdekek teljes uralma nevében az egyéni tulajdonnak, a szabad munkának megszüntetését, a javak és a munka socialisálását, az egyéneknek oly egységes, szigorú kényszer melletti vezetését, hogy a regulatív állami s a productiv társadalmi functiók egybeolvadjanak, vagy mint e törekvés hiszi, a társadalmi egyenlőség az államot fölöslegessé tegye, mert az államban nem lát mást, mint az egyéni tulajdonon, sza-

bad munkán, versenyen alapuló tőkének, vagyonnak védőkarját, a nagy többség elnyomóját a kevés vagyonos érdekében.

A socialista gondolkodás a nemzetek életének ily berendezésében az egyénnek, az egyéni érdeknek, az önzésnek egyenlő, senkitől áldozatot nem kívánó legteljesebb, hisz minden egyént felölelő közös, communista győzelmét látja. Mert a communista vaskényszer lehetetlenné fogja tenni egyes emberek kiemelkedését, a többiek rovására kiváltságok szerzését s a socialista guzsok széttépését. Könyörületre, szeretetre, áldozatra nem lesz többé szükség, az egyenlő önzés fölöslegessé teszi őket az egyenlőség igazságosságával.

Nemcsak az anyagi és szellemi javaikból kisajátítottak, de azok sem, a kiknek helyzete az egyéni szabadság, tulajdon megsemmisítésével tárgyilag javul, azok sem fogják mindannyian a socialista kaszányaélet boldogságában az emberi élet végső magaslatát fölismerni.

Lesznek önzetlen, szellemi anarchisták, a kik minden összetartó fók elleni előítélettel kezdik meg a socialista szervezet conservatív elvét támadni. Lesznek, a kik, az egyéniség teremtő erejének szeretetétől hevitve, az önálló egyéniségnek kockázatos sorsától vissza nem ijedve, biztosított existenciájuk érdekével ellentétben, liberalis zászló alatt az egyéni szabadság nevében harcra fognak kelni a socialista berendezésű társadalmi szerkezetnek vaskapcsai ellen, az emberi méltóság, az önrendelkezést az emberi élet fontos vidékein megkövetelő egyéni szabadság, az erkölcs nevében, mely egyéni szabadság hiányában, a socialista jellegű conservatív berendezés alatt kiforgattatnék jellegéből és lelki erő, lelki parancs helyett mechanikus nyomássá, gépi szerkezeti erővé, merő drill-lé válna.

Mi lehet az oka annak, hogy az egyén a nemzetre rosszat egyéni önzetlenségből kívánja?

Nyilván a tévedés, az értelem hiánya, melynél fogva az egyén saját javát sem bírja fölismerni. Mennyivel nehezebb annak eldöntése, mi lesz az egész nemzetnek javára? Nem elég itt az egyén áldozatkészsége, önzetlensége, morális jó intentiója, a pártolt, kívánt rendezés a legvésebb lehet az egészre.

Nem szükség magyarázni, mi az oka annak, hogy az egyéni önzés a nemzetre rosszat kívánja. Ugyan itt is közrejátszik a tévedés, midőn az adó, a jövedék megcsonkítását sok, a társadalomban igazságos, önzetlen ember erkölcsileg kifogás alá nem esőnek tekinti, de mégis legtöbbször nem a tévedés, hanem a tudatos önzés az igazi ok, mely élvezni akarja az állam nyújtotta javakat, a nélkül, hogy az államot viszont szolgálja.

Teljes meddőségét annak a vitának, mely a conservatív és liberalis irányok értékét az önzés és önzetlenség erkölcsi kánonával akarja lemérni, legjobban a nagy emberi érdekcsoportoknak tiszta szemlélete mutatja.

Államban és társadalomban nagy érdekcsoportok küzdelme folyik, melyet mindenekelőtt e csoportok érdeke éleszt s hoz diadalra vagy vereségre.

Egyházi, világi, agrár, mercantil, értelmiségi érdek, gazdagok, módosok, szegény emberek, nyomorgók, nagy-, közép-, kisbirtokosok, cselédek, napszámosok, gyárosok, iparosok, mesteremberek, munkások érdeke az önzés, nem az önzetlenség fegyvereivel harczol egymással. Ez érdekharczba különbséget csak az hozhat, vajjon a harc az érdekek kölcsönös-ségének elismerésével vagy egyoldalúságával folytatattik-e? Vajjon a nemzetre, mint sajátos szellemű javak birtokosára, forrására, mint sajátos jellembeli, értelmi, művészi, gazdasági tényezőre a többi nemzetek társaságában, egy bizonyos időben melyik érdekcsoportnak lehet időbeli nagyobb értéke. E részben független, főleg állami intézmények, mint pl. az érdekek fölött álló, se conservatív, se liberalis elvhez nem kötött királyság, mérséklőleg hatnak az önző irányokra.

Az önzetlenség ugyanis e nagy csoportok küzdelmeiben csak kivételes.

A nemzeti lét nagy perceiben beállhat köztük a fegyverszünet, sőt egyiknek vagy másiknak önzetlen áldozatkész-sége, rendszeren azonban az önzetlenség nem egy egész csoportot vezet, hanem ennek egyes tagjait a moral egyéni sugallatára, a vallási intézmények szelidítő erejével.

II.

A conservatív és liberalis elv vetekedése a pálmaért, vajjon melyik szolgálja jobban a nemzetet, egyenesen meddő lesz, midőn azok értelmét elcsavarja a közkeletű felfogás az által, hogy a betűhöz ragaszkodva, a conservatív elvet a fennálló fenntartásába, a liberalist a változásba, a haladásba, a fejlődésbe helyezi.

Eljárásának nevetséges voltát egyszerű példa mutatja. A liberalis irány ugyanis, ha az egyéni szabadság elvét állam és társadalom berendezésében, minden téren, család, gazdaság, házasság, sajtó, vallás terén keresztül vitte, mereven conservatívá válik, mert a liberalis berendezést természetesen minden áron fenntartani, conserválni kívánja. Az egyéni szabadság elvét a vallás, a házasságügy, kisbirtok, kisipar terén megszüntetni kívánó keresztyén néppártunk ellenben, mivel változtatást, a régi állapotra való visszatérést akart, betű szerint tehát liberalis lett volna. Ugyancsak liberalis lenne az egyéni tulajdonra, szabad egyéni versenyre alapított polgári társadalmi szerkezetet gyökerestül megváltoztató socialista társadalom elve, mely a collectiv tulajdonnal, minden vagyonnak mind a gazdasági, mind a szellemi munka socialisálásával az egyéni szabadságot csirájában megfojtaná és szervezeti berendezéseivel, az embert élete minden pontján kényszerítő szabályaival, hivatalaival még jobban guzdba kötné, mint a kasztszerkezet a maga leszármazási elvével, de mivel változtatna, reformálna, liberalisnak kellene betű szerint minősíteni.

A conservatív és liberalis irányokkal a nemzetek életének végső okait, erőit akarta mindig megfogni az emberi gondolkodás. Nyilvánvaló azonban, hogy az állandóság, fenntartás vagy változás, haladás külső és határozatlan, mert azok célját, viszonyát meg nem jelölő képzetekkel, az ész és szív psychikus jelenségeivel se mélyre hatolni, se világosan beszélni nem lehet.

A szenvedély, a phantasia, a bonczoló ész egyaránt dolgozik mindkét irányban.

Innen van, hogy a conservatív elvet a maradisággal, a multnak, a történeti hagyománynak oktalan tiszteletével, a

fejlődés, az újítás elnyomásával a liberalist a rombolással, a multban kipróbált igazság helyett egy phantastikus jövő imádatával, merő rationalismussal azonosították.

Anglia XIX. századi története ékesszólóan beszél a conservatív elvnek azonossága ellen a mozdulatlansággal s bizonyítja, hogy az nem egyszerűen a multhoz tapadás, maradiság, bizonyítja azonban azt is, hogy nemcsak egybetartani bírja az egyéneket, de nekik, ha az egésznek java kívánja, szabad utat is bír nyitni, s vele a haladásnak szolgálni.

Peel és Disraeli nevéhez fűződnek az angol conservatív elvnek nevezetes, haladó étapjai. Az elsőéhez, hogy a legkiemelkedőbb csúcsait említsem, a katolikusok emancipatiója, a gabonavámok megszüntetése, a másodikéhoz a szavazatjog 1867-iki reformja, a saját háztartáshoz kötött szavazatjog, a munkás elem megnyerése a conservatív iránynak.

A két elvet illető előítéletek fölött nincs mit csodálkozni, ha a két elvnek csupán szétszedett alkotó elemeit vesszük, s ezeket az immanens cél nélkül tekintjük, melynek valósulásán mindegyik, bár különböző módon, az elv actualis exponeenseinek gyakran világos öntudata nélkül, dolgozik.

Mi is ez a mindkét elvre álló egyetlen cél? az emberek megférést, coexistentiáját és együttműködését biztosítani, hogy a mindenkori vallás és erkölcs által meghatározott egyetemes emberi és nemzeti külön voltak ne csak biztosíttassék, de magasabb fokra emelkedjék, vagy egyenesen a nagy magyar *vates*-sel szólva: «Az emberiségnek egy nemzetét megtartani, sajátságait . . . kifejtetni s így végeztéljához, az emberiség földicsőítéséhez vezetni . . .»

A conservatív elv összetartja az egyéneket, hogy megférének, hogy együttműködjenek osztatlan, különös nemzeti szellemben. A liberalis az igaz, szép és jó egyetemes emberi gondolatának sajátosan árnyalt nemzeti körén belül megadja az egyéneknek az önértetükhöz, erkölcsi szabadságukhoz és felelőségükhöz nélkülözhetlen szabad teret s vele az egész, a nemzet gazdasági, értelmi, művészi, vallási, erkölcsi erőinek fokozását, megóvja, conserválja az egyénnek, mint mikrokosmosznak az egészen belől az öncélúságát.

Az egyik elv azonban fölteszi a másiknak viszonylagos

érvényesülését. E föltétel nélkül lesz a conservatívból maradiság, mozdulatlanság, reactio, a liberalisból radicalis rombolás, az egyén souverainitása mind a belső moral, mind a külső társadalmi viselkedés körében. Ott amoralismus, itt anarchia.

Mik a conservatív elv összetartó kapcsolatai? Állami intézmények, vagyis a személyek, a kik által ez intézmények életet nyerne, monarchikus és köztársasági fejedelmek, parlamentek, kormányok, hatóságok, ezek segédszervei, a honvédelmi és belvédelmi karhatalmi közegek. Nem kevésbé ily kapcsolatok a társadalmi hatalmak, ú. m. a vallás, az egyházak, a tudomány, irodalom, a különböző vagyonok concentrált tömegeinek, a gazdasági vállalkozóknak új szükségleteket egyedül, vagy a régieket jobban kielégíteni bíró fölénye a kisebb vagyonok, a szükségleteikre nézve a vállalkozókra utaltak fölötte, az egyes életpályájuk, az agrárok, iparosok, mercantilok, bankosok, az intelligentia sokféle formájú testületei, az egyes életpályák nagy tömegeinek ereje a kisebb számot magukban foglaló másfoglalkozásúak fölötte s természetesen azok a személyek, a kiknek vezetése által az állami intézményekhez hasonlító a társadalmi csoportok hatalmak actióképessé válnak.

A conservatív elv kapcsolja egybe az egyéneket az államnak az általános jó végett létező, legfőbb irányzó közületébe, épen úgy, a mint a conservatív elv nyit utat a társadalom sokféle alakulatai, csoportjai által az egyéneknek, hogy anyagi és szellemi productiv munkájukat, általa existentiájukat biztosítsák s egymást különböző javaik, különböző munkájuk által mentül teljesebben kiszolgálják.

A mint azonban az egyéneknek ezek az állami és társadalmi kapcsolatokból származó korlátozásai, szóval a közrend sem a nemzet általános, sem az egyének közös társadalmi javára nem szolgálnak, hanem csak azoknak a személyeknek külön javára, a kik az állami intézményekben és a társadalmi hatalmakban vezetnek, a conservatív elv elveszti létjogát, a maradiság elvévé lesz, a kapcsolatok, az általuk alakult közrend maga a cél ellen dolgoznak, mely miatt létesültek, vagyis a nemzet általános, az egyének közös társadalmi java ellen, egyszóval a conservatív irány reactióvá válik a nemzeti és társadalmi lét célja ellen. A conservatív elv ugyanis ily hely-

zetben a másik elvnek, a liberalisnak viszonylagos érvényét is megtagadta, mert egyáltalán nem dolgozik a nemzet és társadalom egyéneiért, hanem csak az állami intézményekben, a társadalmi hatalmakban vezetéshez jutottakért. Ezzel azonban megszűnt conservatív vagyis az általános és közös jó érdekében összetartó lenni, nem bírja többé az egyéneket hazafias érzésüknek, érdekeik józan mérlegelésének lelki kapcsolataival, csakis nyers erővel összetartani, reactio lett a közélet célja ellen.

Előidézheti a conservatív elvnek mássá, reactióvá változását az emberi közületek végső alapjai, vagyis az egyetemes emberinek vallási és erkölcsi, a nemzetinek sajátos külső, æsthetikai, jogi mibenléte fölül fennálló érzés és gondolat-egység megbomlása az egy közülethez tartozók egyénei között.

Így keletkezik a nemzeti, a vallási, a laikus reactio folyamata a conservatív elvből, melyről alkalmasabb a liberalis elvnek radicalissá válásánál szólni.

Mi szüli a liberalis elv metamorphosisát, az egyéni szabadság, egyéni érvényesülés épen oly nélkülözhetlen elvének elfajulását, a minőnek a közrendjéből folyó conservatív elv bizonyult? Szüli az egyének közéletének kapcsait jelentő conservatív elv viszonylagos jogosultságának is a megtagadása.

Az egyént kiszakítva a válhatatlan kötelekekből, melyek sajátos emberi voltánál fogva nemzetéhez, egyetemes emberi voltánál, emberi megélhetésénél fogva ennek társadalmához kapcsolják, az egyénnek arra termettség nélkül követeli az állami intézményekben, a társadalmi hatalmakban elhelyezkedését. Holott ez intézmények épen azért alkottatnak, e társadalmi csoportok azért jönnek önként létre, bennök az illetők azért nyernek mások fölött hatalmat, mert az egyének természetes egyenlőtlenségüknél fogva okvetlenül egymás által való kiegészülésre szorulnak, s értelmi, erkölcsi különbségeik következtében az emberi coexistentiának, cooperatiónak, a közrendnek követelményeit nem minden egyén bírja egyformán jól teljesíteni.

A liberalis elv elfajulása abban áll tehát, hogy az egyéneket összekötő állami intézményeket, társadalmi hatalmakat, a közrendet sem a nemzeti általános, sem a társadalmi kö-

zős jó, hanem erre való tekintet nélkül tisztán az egyének egyenlő java eszközének tekinti.

Az intézményeknek, a társadalmi hatalmaknak az egyéni egyenlőség szerint, minden selectio nélküli ilyen ellátása vezetőikkel az állami és társadalmi kapcsolat fölfordulására vezet, mert a kik az egyéneket egybekapcsolni, összetartani, nekik szükségleteik fedezésében szolgálni lennének hivatva, arra képtelenek. Vagyis a liberális iránynak a conservatív elvre való tekintet nélküli megvalósítása reactio a nemzeti és társadalmi kapcsolat célja ellen. Csak azért nem ennek hívják, mert a reactio neve le van foglalva, hasonló eredményű, de oda más úton érő irányra, a conservatív elv elfajulására s radicalisnak hivatik. Onnét ez elnevezése, mert az egyenlőség elvének alkalmazása az állami és társadalmi kapcsolatokban működni hivatott személyek meghatározásánál kitepi, széttépi az állami és társadalmi rend gyökereit.

Mi ugyanis a közrend gyökere? A számtalan egyén munkájának összekapcsolása általános és közös céljaikra. E kapcsolást az állami intézmények, a társadalmi hatalmak vezetői teljesítik, a miből az ő fölé rendelésük, a többiek alárendelése, a közrend következik. A hol e vezetők nem arra valók, ott hiányzik az összefűző, életet fenntartó gyökér s a nemzet országló és társadalmi kapcsolata, mint a gyökerében megtámadott, gutaütött fa, életét veszti, atomjaira bomlik, anarchiába esik.

Van a radicalismusnak más oka is. Ez az embereket egy nemzetbe, egy társadalomba összefoglalni alkalmas közös nemzeti, vallási, erkölcsi világnézet hiánya. A nemzeti és világpolgári, a vallási és laikus irányok, egy nemzet hegemoniája más nép vagy népek fölött, egyik valláshoz tartozóknak uralma a más vallásuak fölött is szülnek radicalismust, de a mint fennebb jeleztük, lehetnek a conservatív elv elfajulásának okai is. A megfelekezés két harci ellentáborra bontja az előbb egy egészet alkotó egyéneket, a kik az egyéni önzésnek csoporttá fokozott erejével az egyik felekezeti egyénei részére foglalnak le mindent, a mi az egésznek szolgálatára van rendelve.

Eredményeiben egyezik az ily megfelekezés a radicalismus előbbi fájával, összeomlásra vezet, de vezethet az egyik

fél, az egyik nemzet, az egyik vallás, az egyik osztály vagy rend uralmára, a másik szolgaságára, melyből mindenikre szomorú eredmények következnek.

A két elv egymás nélkül, a mindegyiknek alapul szolgáló, csak más eszközökkel megvalósuló cél tekintetbe vétele nélkül a fejtegetett absurdumokra vezet.

Hasonló az eredmény, ha a két irányt tápláló psychikus forrásokat, a nyugalom s a mozgás utáni vágyat, a hagyomány s az újítás kedvelését, a történelem alakulataihoz való ragaszkodást s a történelmi kényszer nyüge alól az időtlen örökkévalóságba való menekvést, az észet és szívet, a számító értelmet és a csapongó phantasiát, a hitet s a bíráló értelmet teszszük a két irány ismertető jegyévé s nem mindenek-fölött, elsősorban a tárgyilagos helyzeteket állam és társadalomban, melyek e psychikus jelenségeket kiváltják. Nem is szólva arról, a történelem mily alakulatai, a legutóbbi, a legrégibb vagy a közbülsőkért van-e a hevülés? minő hagyományok, minő phantasia, minő hit, minő szív, minő értelem van kérdésben?

Vita nélkül elfogadhatni ugyan, hogy a két elvnek tárgyi elemeihez természet szerint csatlakoznak határozott lelkiállapotok, s megfordítva az egyéni lélek egész subjectiv habitusa kedvez az állam és társadalom egyik irányzó elvének s hajlamos a megfelelő állapotokra.

De csak a szabad államok mozgató erőire nézve kezdetleges német tudomány Rohmertől kezdve Bluntschlin át Stillich-ig — megfeledkezve Stein L.-ről — gondolhatta, hogy e subjectiv tényezőkkel világossá teheti ez elveket.

Ugyanebben a hibában leledzik a mi történetírásunk és publicistikánk.

Csattanóan bizonyítja a hit és értelemre, a hagyomány és újításra, a mozdulatlanság és fejlődésre nézve a kereszténység kétezeréves története, mennyire nem lehet az egyházszerkezeti változásokat sem e tényezőkkel, s a belőlök származtatott conservativ vagy liberalis elvekkel magyarázni.

Az egyén fölött álló tekintélyen nyugszik minden hitközség, vallási társulat.

Az egyéniség ereje szüli a hitújításokat, szakadásokat,

hogy egy új, más tekintély alá helyezze az egyest, nem a bíráló értelem egyeduraságának, hanem ez új hit tekintélyének érdekében. Az értelemnek, a szabadgondolkodásnak, a lajicismusnak merev szembehelyezkedése a vallásos hittel, napjaink végtelen ellentéte daczára, kivételes, az egyéni hitbeli szükségleteknek egyénfölötti tekintélyre alapítása, ettől várt kielégítése a rendes.

A protestáns keresztyénség az egyház, a hagyomány tekintélye helyett egyedül a szentírásra hivatkozik. Értelmi, rationalista fegyverzete mellett mégis a hitbeli sugallatnak, az isteni kegyelemnek az egyes fölött nagyobb hatalmát ismeri, mint a katolikus, mely a protestáns keresztyénségnek hitbeli érzületével, hitbeli megvilágosodásával erős rationalista gondolatépületet helyez szembe.

A változatlan katolikus egyház a fejlődés hatalmas menetét mutatja, kezdetétől a mai napig, a hitújító protestáns a kezdethez való visszatérés elve alapján áll. A mily tudatos amannál az V. századbéli Lerinai Vinczétől Newman cardinálisig az elvében rejlő fejlődés, épen olyan emennél a meggyőződés a kezdetleges állapotra való regressus szükségéről. A míg azonban az első a hagyományt a szentírással egyenlő tekintélyűnek tartja, utóbbi ezt tőle megtagadja.

És ha a hit tartalmára a katolikus egyház az egyéni választást, ítéletet végképen kizárja, mily számtalan utat enged annak gyakorlására az egyéniségnek közös és magán istentiszteletében, az evangeliumi tanácsok által társulataiban, szerzeteiben.

A keresztyénség vallási szervezkedésének kétezeréves folyamata átvezet bennünket világi közalakulatainak megértéséhez s e részben az angol fejlemények különösen fölvilágosítók, mert az emberi közélet két sarkelvének egymást folyton ellensúlyozó, bonyolódott erejét mutatják.

Világosabb mindenestre a francia történelem, mert a két elv végeredményét kézzelfoghatóbban mutatja, a mennyiben élet-halál harczi időleg az egyik teljes leveretésével végződnek. De e nagyszerű harcok legyöngítik a nemzetet számban s ha nem is gazdasági, bizonyára erkölcsi, szellemi erőiben. Míg a két elvnek időleg majd az egyik, majd a másik javára

ingadozó egyensúlya minden irányban megóvja, neveli az angol nemzettestet, annak mindennemű erőit, sőt az amerikaiban testvérnemzetet formál ki magából.

Ha akkor vizsgáljuk az angol életet, mikor azt ennek conservatív és liberalis elve már nemcsak ösztönszerűleg irányítja, hanem mikor nagy csoportok lelkében tudatossá válik, bizonyos, hogy az egyéniség liberalis, keletkezésekor whignek hívott elve benső vallásosság alapjára helyezkedve követeli a királyi hatalom, a püspöki szerkezetű protestáns államegyház kötelekeinek tágitását. Az 1689-iki nagy fordulat, bármennyire vezette is létrehozóit az egyéniség védelmének érdeke vallási és világi tekintetben, nem rontotta le se a királyi hatalmat, se a püspöki anglikán egyházat, ellenkezőleg utóbbit a whigek által is gyűlölt katolikusok elleni radicalis, kényszerítő törvények fenntartása által egyenesen erősítette, de erősítette leginkább az által, hogy a whigek mögött álló nem püspöki szerkezetű protestánsok részére nem követelt jogegyenlőséget se a király vallására, se a lordok házában egyházi előjáróinak ülésére, se az államegyház dús vagyonában való részesedésre nézve. A királyi hatalom átment ugyan a parlamentre és a kormányra, de az egyén fölötti ereje állandóbb, biztosabb lett, az államegyház pedig 300 éve adja meg az angolságnak lelki alaptypusát.

A liberalis angol irány nem vallásellenes, sőt az állami élet liberalisai közt vallási téren az anglikán egyház oly oszlopait találhatni, mint a minő a XIX. század legnagyobb liberalis vezére, Gladstone volt. Mint az anglikán egyház fanatikus szószólója kezdte pályáját, hogy az ir anglikán államegyház megszüntetésével, az ir katolikusok politikai felszabadításának kísérletével végezze. A politikai liberalismus bölcsője, Anglia, erősebben megőrizte keresztény jellegét, mint Európa más államai.

A liberalis elv mindig mint complementuma a conservatív elvnek tarthatja fenn magát, a mint annak erejét, érvényét teljesen, végleg meg akarja szüntetni, elváltozik, megmásul. Áll ez az egyházi szervezetekre is. A protestáns egyházban is az egyéni szabad bírálat liberalis elve csak addig állhat fenn, a míg az egyház legfőbb hitzikkeivel kiegyen-

lithetetlen ellentétbe nem jön. Mert ha azokról tudomást venni nem, complementumában, az egyházban megmaradni mégis akar, szintén elváltozik, mássá lesz, a mi az egyház felozslására, új vallási társulatokra vezet.

Az egyéni értelem, észre támaszkodó liberalis elv az állami életre vonatkozólag is megfelelkezhetik complementair jellegéről, a mennyiben a tekintély elvén nyugvó vallásnak, hitnek az állami és társadalmi rendben való, bárminő hatását kizárni s ez által azt, mint a conservatív elvnek rendszerint egyik legfőbb támaszát letörni iparkodik. Ily módon lesz a liberalis elv radicalissá, kizárva az állami és társadalmi intézményekből a vallásos lelkületűeket, a polgárok többségét oly jogi és culturai szabályzatok alá hajtva, melyek benső vallásos meggyőződésükkel szögös ellentétben állnak.

A megmásult, radicalissá változott liberalis elv a hitet, vallást egyáltalán nem ismeri el az emberi közélet tényezőjének, onnét kizárja, helyébe az értelmet, az észet helyezi s a hitet, a mennyire bírja, az egyéni élet körére szorítja. Ezzel pedig az ember oly szükséglete elől zárkozik el, melyet ész, értelem nem bírnak fődözni, mely szükséglet az állami és társadalmi rend útján is kíván direct vagy indirect kielégülést, hiszen ezeket a hit körébe eső viszonyokat is érinti a külső coexistentia és cooperatio szempontjából.

Ez a radicalis elvben rejlő reactio az emberi közületnek nemcsak békéje, hanem fennállása ellen.

Végig tekintve a nemzetek állami életén, számtalan, kaleidoskopszerű változatait találni a subjectiv, psychikai tényezőknél, melyek a conservatív és liberalis elveket, valamint reactiók és radicalis elfajulásait éltetik, táplálják.

Csak a liberalis elvet élteti-e a phantasia, nem találjuk-e azt a monarchia conservatív elvü intézménye, a király személye, a szent korona, vagy a nem is conservatív, hanem igazában reactiók marxista társadalmi berendezkedés communismusa irányában is? Nincs-e mindegyiknek suggestiv oly ereje is, melyet az egyének lelkéből merít? Csak a szinte kötetlen, igen kevés szertartású protestáns cultusban van-e benső, subjectiv hit vagy a kötött, gazdag szertartású katholicusban is? A conservatív elv a múltra támaszkodik, ennek

legújabb megjelenése a socialista tervezetekben szintén a múlttal, a Mir, a földbirtokközösség ősi rendszerével érvel, csak úgy mint a radicalis Rousseau a maga polgári, mert az egyéni tulajdont megtartó demokrátiáját egy ősi állapottal igazolja. De még a liberalis sem néz mindig a jövőbe. Nemcsak bírálati tárgya, mintájává is lehet. Als Adam grub und Eva spann, wer war da wohl ein Edelmann?

A rideg, bíráló értelem a liberalis elvnek leghathatósabb fegyvere, de vajjon hiányzik-e az a közélet kapcsait, rendjét előre kiszámítani akaró, csak a hagyományt tisztelőnek, az ösztönszerűhöz ragaszkodónak, nem rationalista indokokra, hanem hitbeli és romantikus sugallatokra hallgatónak kiáltott conservatív elvben? A reactio legkimagaslóbb újkori theoretikusa, Bonald épen úgy a «politique et morale experimentelle» rationalista álláspontjára helyezkedik, mint a hogy a conservatív Taine, vagy a monarchia legújabb francia előharczosa, Maurras (*L'enquête sur la monarchie*) és követője Galéot (*Les systèmes sociaux* 1917.). És ha Széchenyi alaphangja romantikus, sentimentalis és voluntarista, mert szerinte «a nemzeti érzés a halandó port félistenné magasztja» vagy (*Hitel*, 1830. 161. l.) «zendítsd meg a nemzeti dal gyászshúrjaít . . . Berzsenyivel elsirom elegiámat» (*Kelet népe*, 1841. 11. l.) vagy «egyedül az erény . . . oka néhány nemzet gigasi felemelkedésének» vagy «a keresztény vallás zavartalan forrásán megtisztult erkölcsi jó, ma legegészségesebb, mert leghosszabb életidőt ígérő feneke a nemzetiségnek» (*Hitel*, 1830. 169. l.), számtalan ilyen megszólalása mellett erősen intellectualista, rationalista is. Az erény, a polgári, a keresztény erkölcs, a nemzetinek szinte imádata mellett «a felvilágosított emberi eleme» (*Kelet* 73. l.) a «kiművelt emberfő» (u. o. 178. l.) az annyit sürgetett «közértelmesség», a drasztikusan rationalista «Tanács», melynek veleje, hogy «hazánkban mindenkinek . . . gyomra, feje és erszénye ne legyen üres» (*Hitel* 253. l.), egész módszerének Benthaméhez hasonlító, okoskodó utilitarius jellege irányelveiben túlnyomónak mutatják az értelmi elemet s annak alaphangját erősen tompítják.

Conservatív elvét nem a múltnak fenntartásába helyezve, hanem a jövő alakításába, természetesen meg kell e még nem

létező jövő lehetőségét értelmi erővel mutatni. «Concentrice vigyük a dolgot, ne excentrice» (Hitel XIX. l.), «A nemzeti-ség alatt fekszik még a concentratio» (Hitel 171. l.) Ezek Széchenyi elvének minden érzés-, erkölcsstől elkülönített rationalista elemeire utalnak. Erősen értelmi okokkal kénytelen dolgozni, midőn az egyéneket a múlttól különböző módon egybetartani, koncentrálni hivatott új elvét, a magyarság és emberség emelésének, fejlesztésének alapját el akarja fogadtatni.

Igen, változtatni akar, de midőn a fennálló kötelékeket megbontani akarja, az egyest új «törvényi» és társadalmi kapcsolatokkal köti össze, az új egész és elemeinek, a letűnt helyére lépő, a leendő Magyarország kapcsait mindenekelőtt, szigorú, értelmi okoskodással kénytelen megértetni.

Hírvágy, bírvágy az egyéni psyche erős mozgatói. Vajjon melyik elvnek a forrásai, járuléka?

Elég egyikökre, mint kézzelfoghatóra, a bírvágyra, a saját, a külön tulajdon szeretetére utalni annak bizonyítékául, hogy ugyanegy subjectiv tényező mint válhatik az ellenkező elvek hordozójává. Az egyéni vagyon, tulajdon s a velejáró egyéni szabadság utáni vágy volt a birtok- és tulajdonmegkötöttség elleni küzdelemnek, a liberalis iránynak egyik főmozgatója. A valódi tulajdon tárgyi, nagyságbeli különbségei azonban ellenkező irányba terelik e vágyat. A nagyvagyonra vonatkozó tulajdon tényleges hatalma, a nagytőke nem érezve magát a szabad verseny által fenyegetve, sőt abban hatalma kifejtésének legerősebb eszközére ismerve, a liberalis irány hívének marad, míg a kisvagyon a verseny korlátozásában látja a társadalmi cooperatio igazságos rendjét s kapcsolatot keres a forgalom, az örökjog, a munka terén. A nagyvagyon, a nagy tőke, a capitalismus liberalis marad, a kisvagyon conservativvá válik.

Ide-oda forgatva a conservativ és liberalis elvek foglatát, a mint azt a történelem színpadán az emberek oly sokféleképen látták, nem maradt fenn semmi bizonyos. Vizsgálva tápláló lelki forrásait, alighanem sikerült megállapítanom, mennyire nem mondhatja ez elvek egyike sem kizárólag a magáénak a múltat vagy a jövőt, a hagyományt vagy az újítást, az észet vagy a szívet s mennyire hamis úton jár pub-

licistikánk, midőn történelmünk két vezéralakjának, Széchenyinek conservatív és Kossuthnak liberalis elvét az ész és szív, a józanság és phantasia, a mérséklet és szenvedély subjectiv jelenségeire vezeti vissza.

De a *Kélet Népeben*, a *Polit. programmtöredékben* a szívnek, a phantasiának, a szenvedélynek, a «kebel Istenének» semmi része nincs? S viszont Kossuth közgazdasági, socialis terveiből az ész, a józanság, a mérték egészen kiszorult?

Épen így nem lehet a modort, tapintatot, taktikát, e szintén lelki jelenségeket az egyik vagy a másik elv velejárójának tekinteni. A conservatív elvhez tapadó erőtudat és fölényesség, a liberalisból fakadó agresszív lendület egyaránt elveszthetik az adott helyzet követelte mértéküket. Rossz taktikát egyenlően követhetnek. Ha Kossuthé rossz volt elve subjectiv támaszai, érzelmi elemei felhasználása tekintetében, Széchenyié abban, hogy a nemzet rendei, osztályai fölé emelkedve Mózesként akarta a nemzet életét minden irányban, a gazdasági, a szellemi, az erkölcsi, az országlás terén vezetni, a nélkül, hogy elveit a nemzet több lényeges érdeke körül csoportosuló polgártársaira tekintettel, módosulásnak kitenni, szóval párthoz csatlakozni, pártot alkotni hajlandó lett volna. A két vezér taktikai hibájának nyilván nincs köze azok elvének strategiai értékéhez. Nem is taktikájukban volt a főbaj. Strategiájuk volt rossz. Kossuthé, midőn a nemzeti hagyománnyal összhangban, a mint azt Kölcsey naplójában megőrizte, a kormányt úgy kezelte bírálataiban, mintha annak sohasem lehetne igaza s e felfogást még az Apponyi-kormány mellé álló conservatív pártra is átvitte. Széchenyié, midőn nem akart se a liberalis elvnek conservatív, se a conservatívnek liberalis complementuma lenni, midőn tiszta, önzetlen honszerelme, mindent átfogó elméje tudatában, e szinte királyi magaslatáról nem akart egy pártig se leszállni. Nála e strategiai hiba összeesett a taktikaival. Csapatok nélkül indult a támadásra, pártok fölött álló létére szenvedélylyel, gúnynyal, élelcczel főkép az ellenzékét támadta vezérében, Kossuthban és «értünk hevült, miattunk megszakadt szive» szorongását, nem az alkotmányos küzdelem kipróbált útját, módját követte, midőn imádott nemzetének merész nekiiramodását látta.

Mi marad eredménynek a két elv értelmére? Eredményül marad, hogy az ember kétlaki lény. Közéletet és egyéni magánéletet él. Az emberi életnek két tárgyi tényezője van. Egyik az egyén, a magába vonuló egyes emberi lény, a másik az egyes emberek kapcsolatából, sőt egybeolvadásából előálló köz, az összlény. Ennek igényét a conservatív, amazét a liberalis erő foglalja magában s mindenik az egyesek tudta, akarata nélkül is természeti törvény kényszerével hat az emberi élet alakulására. A hol pedig az egyiknek ereje gyengül, beáll az emberi élet hanyatlása.

A conservatív elv az egyeseket összetartja, helyüket kijelöli, együttműködésüket biztosítja, szóval a köznek életrendjét nézi mindenekelőtt, hogy az idők folyamán változó, de több nemzedéket lelkesítő egységes eszmény megvalósuljon s a közös szükségletek a köznek életrendje által kielégülést találjanak.

A liberalis elv ez eszmény határai között oly közrendet kíván, a mely az egyénnek az uralkodó eszmény, a közrend sérelme nélkül az emberi élet kijelölt körében teljes uralmat, teljes egyéni szabadságot enged.

Conservatív és liberalis elv egy lényegnek két tünetménye. A köz rendjében kifejeződő egyetemes emberinek és sajátos nemzetinek valósulása szabad egyének munkája által.

A lényeg az emberi a maga céljával, a két tünetmény: az egyén és köz, annak liberalis, ennek conservatív elve.

E tárgylagos, változatlan alkotó elemeik mellett a két elvnek subjectiv, psychikus forrásai ellenben folyton helyet cserélnek, bizonytalanok, majd az egyik, majd a másik elv mellett buzognak. Belőlük a két elv lényegére semmi tudást nem merithetünk, az emberi közélet tengerének móló, föl és letünő hullámai.

III.

A liberalis elvnek a katolikus egyház körén belül vannak erős kárhoztatói.

A Szent Atya 1864-iki Encyclicájának Syllabusába a kárhoztatott tételek közé fölvette a liberalismust is. Dupanloupnak az Encyclicáról kiadott iratát azonban, a hol ez kimu-

tatni iparkodott, hogy a Syllabus a liberalismust s a modern kor irányát nem elvileg, nem teljesen ítélte el, hanem csak a mi benne rossz, dicséretekkel halmozta el. A tétel dogmatizálása nem is történt meg. A theologiai irodalomban még sem szűnt meg a liberalizmus kárhóztatása. Sarda y Salvani magyarra is lefordított munkájában a gyilkolásnál, rablásnál nagyobb bűnnek, a nagy tekintélyű Liberatore a jelenkor nagy eretnkségének mondja. Másutt, többször, legutóbb is (Eötvös és Montalembert barátsága. 1918.) rámutattam, hogyan származott e theologiai harc a vallási és állami életnek teljes egybeolvasztásából.

Ha azonban a világi élet, állam és társadalomra nézve a katolikus theologiai irodalomban a liberális elv még mindig vitás, elhangzott fölötte a halálos ítélet a socialisták tanrendszereiben csak úgy, mint gyakorlati tervezeteikben. Liberális irány és socialista eszmény mint tűz és víz állanak egymáshoz. Conservatív nevet utóbbi ugyan nem vett föl. Hisz az emberi életnek egészen új eszméjéből táplálkozik, az emberi értékek teljesen más mértékével viszi véghez az emberi javak és az emberi munka felosztását, ha e mérték biztosítására az egyént teljesen lekötő, tulontúl conservatív, igazában reactió s rendet akar is felállítani. A conservatív név csak célja megvalósításának módját, a liberális elvtől való iszonyódását, nem az eddigi keresztyén cultura lerontására törő újító, változtató célját jelezte volna.

Egyébként a socialistákat is a conservatív szónak betűszerinti értelme vezette, már pedig ők, világos, nem a fennállót akarták fenntartani, s a liberális elvvel, mely az egyéniség önállóságának folyománya, kizáró, megsemmisítő ellentétbe helyezték a közt, a társadalmat. Egyben újításuk anti-individualis magvát is jelzendők, socialista nevezet alatt folytatnak conservatív, sőt reactió s célú harcot az egyén önállóságát védő liberális elv ellen.

Ugyancsak hadat üzen a liberális elvnek eddigi munkáiból előnyösen ismert történészünk, Szekfü Gyula könyve: *Három nemzedék*.

Nemzeti életünknek 1830-tól összeomlásunkig terjedő szakát tárgyalja s ennek nagy fordulatait a liberális és conser-

vativ, vagy mint ő utóbbit hívja, a keresztyén-germán-magyar állami és társadalmi életelvekkel világítva meg e korszak alatti hanyatlásunkat, szomorú összeomlásunkat a liberalis irány rovására írja.

Nem vall világosan conservatív hitet, a min csodálkozni lehet erős harczai kedvét tekintve, a melylyel a liberalis elvet, ennek jellegzetes harczosait támadja.

A babonás félelem a conservatív szótól innen-onnan száz éve uralkodik nálunk a lelkek fölött. Azonosítása a gouvernementalissal hozta rossz hírbe, helyezte közéletünkben «*latæ sententiæ excommunicatio*» alá. Kölcsey naplójában 1833 január 12-én írja már: «Uraim . . . mi a patriotismus? Felelet: az oppositio. És mi az oppositio? Felelet: tagadása annak, a mit az udvar állít és a personalis. De ha az udvar történetből igazat állítana? Felelet: azt meg nem engedjük».

Bizonyos az is, hogy zászlója alá vonultak a 40-es évek előtt és azután is tulajdonkép nem conservatív, hanem a reakciós elemek.

Talán ezek a conservatív szóhoz fűződő emlékek tartották vissza Szekfüt a conservatív csatakiáltástól, mert helyette a conservatívreformer, a keresztyén-germán (*christlich-germanisch*) culturközösség keresztyén-magyar ágának neveit használja irányja jelzésére.

Munkájának jellegét nem könnyű megállapítani, mert a bíráló történész ítéletének, s a jövőt irányítani akaró publicista útjelző szavainak, a nemzetét javítani óhajtó hazafi homíliájának sok nemű zengése vegyül s folyik egybe abban a hangulatban, melyet a szavára hallgató lelkében kelt. Vádiratnak is lehetne nevezni önmagunk ellen, a mennyiben gyászos összeomlásunkat, ennek legvégét nemzeti bűneinkből, hibáinkból fejti meg, melyeket liberalismusunk szabadra eresztett.

Mi legyen igazi jellege? Vitás maradhat. Egy azonban bizonyos. A szégyenletes végünk fölötti mélységes bánat, szinte a kétségbeesés föltevése nélkül, melybe összeomlásunk sodorta az író, nem lehet e sötét rajzokat, e kemény kárhoztatást megérteni. Majd Széchenyi, Vajda János példájára az önismeret útján akarja bukásából kiemelni nemzetét. E szégyen-

letes végnek világokait, az utolsó hónapok erőtlenségét okfejtéséből kihagyva, a harminczas évekkel meginduló újjászületésünk liberalis irányában, ennek végkifejlésében véli ahhoz a magyarázatot megtalálni. Nagy becsvágygyal van hát dolgunk «Egy hanyatló kor történeté»-ben. Ily változatos, hosszabb folyamat stadiumai közt a kapcsolatot egy elv hatásának föltüntetésével helyreállítani egymagában rendkívüli történeti erőt kíván. A nemzet tévedéseit, bűneit megállapítani, azt magábatérésre bírni meg épen próféta feladat.

Kétségtelen, hogy Szekfü mélyebben, több oldalról s merészebben tekint be nemzeti életünk egész berendezésébe, összes alkotó tényezőibe, mint rendszerint azok, a kik azzal a korszakra nézve foglalkoztak. Könyvét a finom érzék a tényezők jelentősége iránt, a döntő érdekek fölismerése, sokoldalú tájékozottság, tárgyának eleven, szemléltető, megragadó, sok részében szellemes, majd épen sensatiós kezelési módja vonzó olvasmánynya teszik, mely azonban végül inkább a merész támadás, mint a győzelem erejével hat és pedig úgy hisszük azért, mivel hiányzik benne a pragmatikus bizonyítás, hogy a nemzet múlt századi újjászületése, magasra emelkedése már a negyvenes évek óta magában hordta a hanyatlás csiréit s ezeket a liberalis irány oltotta belé.

Akár tiszta tudományos, akár propagandaszerű érzelmekeltő, akár személyes élmény rajzát nyújtó munkával álljunk szemben — mert szerző ez irányban nem fejezi ki határozottan célját — alkalmasabb kísérleti tárgy alig gondolható irodalmunkban annak vizsgálatára, van-e tárgyi igazság a fentiekben adott általános, elvi megállapításokban? Miként hatottak a világot mozgató conservatív és liberalis elvek a mi kis magyar világunkban? Vajjon Szekfünek történetírásunk eddigi álláspontját támadó, paradox felfogását bizonyítottnak, a liberalis irány kárhóztatását lehet-e igazoltnak, eredményét, ha lelkileg oly lehangoló is, az értelem előtt meghajolva, megadással elfogadni?

Szekfünek gondolatébresztő, sensatiót kereső könyve olyan, melyet, akár a közélet, akár a tudomány érdekét nézzük, általános ítélettel nem lehet elintézni, ezért foglalkoztam vele behatóan.

Elsőbben is sehogy sem engedi meg, hogy a liberalis irány

a nemzet lelkéből fakadt. Fakadt-e a nemzet, helyesebben nemességének — akkori képviselőjének — nagylelkűségéből, józan számításából, hagyományaiból, vita tárgya lehet, mert a polgári rend csakugyan nálunk nem volt benne jelentékeny tényező, de a jobbágyi rend zavargásaira sem vezethetni vissza s a külföldre sem.

Első és legfőbb törekvése volt a liberálisoknak ennek az utóbbi rendnek viszonyait javítani, majd egészen fölszabadítani nehéz bilincseiből. Ezzel a törekvéssel függtek össze a továbbiak.

A nemzet e társadalmi alapintézményének, a természetes jobbágyi berendezésének átalakítására, de a kormányi túlkapások elleni védekezésre sem kellett a harminczas években a nyugat indítását várnia. Kapott ilyet a jobbágyiség tekintetében Mária Terézia, II. József alatt, ezek kormányzati tényeiben, az 1790-es évek nagy magyar politikai irodalmában, s az egyidejű magyarfaló német irodalomban. Ha az előbbi csak csekély egyenes hatást gyakorolt is a nemesség egészére, a liberális reform, vezéregerényiségeire nem tűnt el nyomtalanul. Klasszikus tanu rá Szalay László, a ki szerint «serdülő korokban . . . részben az 1790—1792-iki pamphlet irodalomból merítették publicistikai ismereteiket». (Publ. dolg. II. köt. 16. l.)

Nagyon is közelieliek voltak az alkotmányt támadó kormányzati tények, hogy ezek ellen az egyéni szabadságot védő liberális elv ért a külföldhez kellett volna utbaigazításért folyamodnia a személyes szabadságot a Habeas Corpus Actánál erősebben védő Partis primæ titulus nonus-a nemzetének.

Alkotmányos vonatkozásában az egyént védő liberális elv régóta megvolt, ha tehát a jobbágyi rendet, bár csak a társadalomban az egyéni tulajdon s az egyéni munka szabadságával akarták felruházni, ez elvet rá is ki kellett terjeszteni. Nem újdonság, nem külföldről importált portéka volt a törvényellenes kormányzati tények ellen irányuló, bár akkor még csak a kiváltságosok személyes szabadságát védő liberális elv sem, melynek áldását a nagy forradalom előtti Franciaországban, a liberális elvnek Szekfü szerint a kitalálójában, századok óta a kiváltságosok sem ismerték, hanem nemzeti, ősi termék, melynek a jobbágyi rendre is ki kellett hatni, ha tulajdonnal, munkaszabadsággal akarták ellátni.

Annyi tehát bizonyos, hogy a liberalis elvnek se utóbbi része, se az előbbi nem a harminczas évek alatt importáltatott.

De Szekfünek egész gondolatmenete odavág, hogy a liberalis elv ott is, a honnan feneketlen álmódosásaival együtt importáltuk, Franciaországban sem a nemzet lelkéből születt. De hát ott is import volt-e? Ezt Szekfü sem meri állítani. Azt ő is tudja, hogy helyileg Franciaországban keletkezett, de szerinte nem a francia nemzet lelkéből, hanem a rationalismusból, a rousseau-i elméletből. Kár volt neki elhagynia az Encyclopædiát, sőt mint történetírónak Montaigne barátjáról, La Boétieről, az 1789-iki forradalom XVI. századi őseről, Languet-ról, Bodinről, Montesquieuről s más francia publicistákról sem lett volna szabad megfélekednie, a kik a formai logika cultusát üző francziák éles okoskodó értelmével kétszáz éve egyengették a liberalismusnak az 1789-iki forradalom végzéseiben elvont, merev általánossággal kifejezett lehetőségeit, melyeket épen gyakorlatiatlan általánosságuk miatt tett mindjárt gúny tárgyává a politikai sophismákról írt könyvében Bentham.

Ha elfogadható lenne is a liberalis irány keletkezésének ez a francia helyi, de nem francia lelkű keletkezése, a kutatásnak azt kellene keresnie, a rationalismust, ennek atyját, Descartes-ot, Rousseau-t, az Encyclopædiát s a többieket, kiket futólag érintettünk, más nemzet lelke szülte-e? S arra jutnánk, hogy a francziához hasonló liberalismust semmi más népnél előtte nem találunk. Meg arra is, hogy az kétféle, a Montesquieu-é, a Constituante sugalmazójáé, és Rousseau-é, a ki a Conventet fanatisálta. Az elsőben a liberalis elv dolgozik, utóbbiban a mód radicalissá változott.

Szekfüt érvelése, eszejárása, hogy az egyéniség liberalis elve a nemzet collectiv conservativ elvével ellentétben áll, sodorja arra az álláspontra, mintha a liberalismus egy nemzet lelkéből sem támadhatna, hanem csak a nemzettől külön vált, egyéni eszök szerint gondolkozó állambölcselők anarchikus szüleménye, a nemzeti összlénytől független, arra fölösleges, vészes, idegen új képlet lenne.

Csakugyan az értelem a liberalis és conservativ elvet a

maga szellemi tükrén valósággal merő ellentétékként bírja csak rögzíteni, megfogni, világos fogalommal alakítani.

Míg a való élet a maga pillanatnyi, nyüzsgő mozgásában bár majd az egyiket, majd a másikat fordítja felénk, több időn, több korszakon át szemlélve az ellentétek egymásra utaltságát, egymáshoz kapcsoltságát, egy gondolattól, egy cél-tól függését, egy lényegnek önfenntartására irányuló két jelen-ségét is mutatja.

Ez a lényeg az ember, vagy hogy dinamikus mivoltá-ban jelezzük, az emberi élet, a két jelenség: a köz s a magá-nos egyes, vagyis az egyén. Ha egyikben a másikat is fenn-tartó gondolat, cél tudata elhomályosul, vagyis ha a közt összekapcsoló egyesek, vagy e kapcsolattól függő többiek egy-séges céljukról megfeledkeznek, az elsők csak magukat né-zik, az utóbbiak a kapcsolatot mindenáron szét tépni akarják, akkor lesz a liberálisok alkotásából, képes beszédet használva, a nemzettestre vészes, idegen, új képlet, az előbbiekből erra-tikus szikla, melyek között a nemzet élni képtelen.

Szekfünek abban igaza van, hogy az 1848. előtti libera-lis reformerek nemzeti irányuk erős conservatív jellegének ellentétét a szintén zászlójukra írt jogegyenlőség liberalis el-vével eléggé föl nem ismerték. E ténynek erős kidomborítása Szekfü érdeme. Helyesen állítja azt az előtérbe s hosszasa-ban időz mellette, mint más történészeink. Kemény Zsigmond ugyan már elvi kiélezéssel, teljes világosságában látja ez ellen-tétet, midőn mondja: «A nemzetiség inkább conservatív, mint szabadelvű irány volt . . .» De hozzá teszi: «A magyar okosabb volt, mintsem egy megkövült aristocratiai rendszert célnak tekinthetett volna; ezért hajlott a szabadelvűségre: de viszont nemzetibb érzelmű vala, mintsem a szabadelvűséget oly gyor-san vigye a szélső határokig, hogy ne maga számára dicsőitse föl a hazát. E két polaris erő egymást kölcsönösen leküzdő hatásaiból eredt, hogy a pártok néha igazságtalanok voltak a szabadság eszméje iránt a nemzetiség miatt, máskor a szabadság ígéreteiért elhanyagolták a hasznot, mely a nemzetiség ügyének gyümölcsözőndett vala. (Forradalom után. 1850. 62—68. l.) De Kemény sem megy az ellentét gyökerére, vagyis miben állott az ellentétnek állami rendünket megbolgató magva?»

Liberalis irányunk e conservatív módosulását, ez enyhülését Szekfü is elismeri, sőt annyira megy, hogy nem lát izzó nemzeti hangulatunkból eredt oly alkotást, mely a nemmagyar népek érdekeit sérthette volna, azok nemzeti autonómiájával, melyet úglátszik megadhatónak tekint, ellenkezett volna, kivéve az anyakönyvek s az iskolák nyelvét illető 1840—1844-iki törvényeket, ezek pedig, megnyugtatólag teszi hozzá, végrehajthatlanok maradtak.

Mindazáltal a liberalis iránynak rója föl bűnül, hogy nem oldotta meg a magyarság s a szabadelvűség ellentétét, nem volt elég hű liberalis elvéhez s nem gondoskodott a más fajbeliek kielégítéséről s az 1848 utáni nemzedékre hagyta örökül a nemzetiségi viszályt.

Szekfüt a liberalis és conservatív elvek complemententer természetének ignorálása, vagyis annak szem elől tévesztése, hogy a liberalis iránynak csak egy vele közös alapon álló conservatív irány mellett van meg a lehetősége, különben mássá, radicalissá lesz, viszi oda, hogy a liberalis iránynak rójjá föl bűnül a magyarságnak akár törvényhozási, akár társadalmi nyomás útján való erőltetését. Pedig ez eszközök akár-melyike a liberalissal ellentétes, conservatív célznak, a magyar nemzet összetartásának, erősítésének akart szolgálni, ha tehát ez eszközök rosszak, elhibáztak voltak, a conservatív, nem a liberalis elv rovására írhatók s utóbbit éppen a hitehagyás vádja illetné, hogy a nemmagyar egyének szabadságát eléggé nem tisztelte és pedig az elvnek nemcsak főexponensét, Kossuthot, s azoknak a, Széchenyi elnevezése szerint, holdkóros selenistáknak igen kis fractióra reducálható csoportját (Polit. programmtör. 161. l.), hanem Deákot, Eötvöst, sőt magát Széchenyit, kiknek legalább is az említett törvények hozásában része volt.

Kemény egyszerű szavai, azt hiszem, eléggé megczáfolják Szekfü alap gondolatát, mintha a liberalis irány csak import lehetne mindenütt és egy nemzet lelkéből sem eredhetne. De mégsem világosítják meg egészen a nemzeti és szabadelvű irány sajátságos, különleges ellentétét minálunk. Kemény Zs. szavaiban, azt hisszük, a sorok között, mintegy öntudatlanul ugyan bennfoglaltatik az ellentét sajátságos természetének

érzete, de tudatos fogalmát adni nem is próbálja, a mint hogy senki nálunk a nemzet fogalmát, vagy mint 1848 előtt a későbbi magyar fülnek furcsán hangzó nemzetiség szóval hitták, a nemzetiségét — értsd alatta csak a magyarságét — nem adta, vagy rosszul, hiányosan, évezredek előtti értelmében adta.

Miben állott tehát a nemzeti és a szabadelvű irány ellentéte minálunk? Azt mondhatnám, csupán fokozati különbségben, ha csak a magyarságról, a magyar népről s az egyes magyar embernek attól való függéséről és függetlenségéről, a magyar nemzetről s az egyes magyarról lett volna szó.

Ámde belpolitikai eszközökkel, kedvező külpolitikai helyzet nélkül elvi, mondhatnám kiegyenlíthetlen volt az ellentét a magyarság, a magyar nemzet s a magyar földön, a magyar állam alatt való nemmagyar egyén között, a mint ez a maga nemzeti volta, nemzetisége érzetére, tudatára ébredt. Vagyis az elvi ellentét nem a magyar nemzeti és a magyar liberalis elv között állott fenn, hanem a magyar, a horvát, a szerb, a román nemzeti elvek között. Ez az öntudat pedig, hogy csak pár jellemző tényre mutassak, már 1790-ben mutatkozott a románok Suplex libellus-ával, a szerbeknél ugyanakkor Putnik karloviczi érseknek az illyr nemzet országgyűlésbe hívását kérő fölségfolyamodványával. A Napoleon megalkotta Illyr királyság azonnal áradozó ódára ragadta a szlovének költőjét, Vodnik-ot s egyben megindította a horvátok között is az illyr mozgalmat már Gaj előtt. Ezek az ellentétek zavarták meg a magyar állami és társadalmi életet s idézték elő a két iránynak Kemény hangoztatta ingadozásait. A magyar liberálisok conservatív eszközöktől sem vonakodtak, bár azok a nemmagyart sajátos emberi voltában, horvát, szerb, román minőségében kényszernek vetették alá s azzal hitegették magukat s ezt Szekfü jól világítja meg, hogy az «emberi szabadság»-ban fognak e kényszerért kárpótlást találni. De a conservatív magyar s a conservatív nemmagyarok között az ellentét ennél még élesebbé vált. Utóbbiak ugyanis külön nemzetiségüknek valamelyes állami és társadalmi egybefoglalását, jogi, külön politikai jogi személyiséggé emelését szorgalmazzák s a mennyiben az bizonyos fokig már megvan, mint a horvátoknak, annak kiterjesztésén

dolgoznak. Az előbbieket a fennálló jogra is támaszkodva és a magyarság hegemoniáját fölöttük még erősíteni, Szent István birodalmát jobban összetartani kívánva, a szent korona országainak egységét, integritását a kapcsolt részekkel szemben féltékenyen védik, egyúttal pedig a magyar hivatalos nyelvet állami, sőt egyházi és közművelődési intézményekben a horvát területen is követelik.

A magyar nyelvnek hivatalossá tétele pattantotta ki a nemzeti tényezőnek a semleges latin nyelv, a középkori keresztény császárság megmaradt hagyományai, a nemzetközi egyensúly elve, a társadalom túlnyomó nagy részének politikai kiskorúságban tartása által eltakart, majd csaknem lap-pangó, teljes magvát.

A lipcsei csata csakugyan a népek támadása is volt, nemcsak az egyensúly külső hatalmi elvének diadala s hatalmas lökést ad a nemzeti tényezőnek, hogy ez az emberi élet minden részét, államit és társadalmi, szegényt, gazdagot áthasson, az eddigi patrimonialis, dynastikus kapcsok helyett összefogjon s a nemzeti érzelmek, zene, költészet, tudomány, nemzeti gazdaság színvonalán fölül emelkedve öntudatos, akarni, cselekedni bír, egységes lény, államalkotóvá magasodjék.

Ezt az államalkotó erejét a nemzeti tényezőnek, mely természetesen állambontó is, ha egy meglevő államon belül több ilyen került egybe, s az ebből folyó ellentétet a nemzeti és a liberális iránynak nem látták, nem is láthatták teljes világossággal a szabadelvűek a legitimista, egyensúlyi elveken nyugvó bécsi congressus után 20—25 év múlva. A conservativok álláspontja ez ellentétre nézve annyiban veszélytelenebb volt, mivel mind a társadalmi, mind a politikai jogegyenlőség irányában nem voltak bőkezűek. De ha a társadalmi propaganda túlzásaitól mentek maradtak is, legislatív tekintetben egy úton haladtak a liberálisokkal.

Még a reactióknak is, midőn a magyar nyelv helyett a latin megőrzését kívánták, képtelen gondolatukat nemcsak aristokratikus gőg, maradiság, hanem a szent korona egységének könnyebb biztosításába vetett remény is sugallta.

Ellenben a conservativok nemcsak kénytelen-kelletlen fogadták a nyelvtörvényeket. Magyarságukat kipróbálta a tör-

ténelem. József alatt ők alkották az ellenzékét, a liberalisok inkább behódoltak a németesítő kalapos királynak. Barkóczy primás, mint Kazinczy nevezi «nyelvünk nagy barátja», a ki Orczy Lőrincz szerint: «Nagy pap, ki szereti maga anyja nyelvét, mutatta, közlötte ezekhez kegyelmét,» akkor hozza be az összes katolikus gymnasiumokba a magyar nyelv tanítását, mikor Sáros-Patakon és Debreczenben kizárással büntetik a collegium falain belül magyarul beszélőt, Saicz Leó, az Igaz Magyar harczias írója, Aranka György, az erdélyi nyelvmívelő társaság alapítója, gr. Festetich György, a Gräven ezred magyar nyelvet kérő tisztje, majd a Helikoni Ünnepek rendezője, a XVIII. században Somssich Pongrácz, Bartal György, gr. Dessewffy József erősen buzognak a nemzeti nyelv mellett az 1825-iki országgyűlésen. Gr. Dessewffy Aurél, József fia, a conservatívok egyik kiválósága a 40-es években, nem marad atyja mögött, sőt Szögyény Marich László, a conservatívok másik főembere, még 1849-ben herczeg Windischgrätzhez, 1859-ben gróf Rechberghez intézett hivatalos fölterjesztésében, illetőleg remek emlékiratában az 1805., 1808., 1836., 1840., 1844-iki törvényekre hivatkozik, midőn a magyar hivatalos nyelv mellett nagy melegséggel sikra száll, mit, jellemes magatartását tekintve, bizonyára nem tesz, ha azok a conservatívok elveivel ellenkeztek volna. S ha a liberalisok a megyegyűléseken, a társas összejövetelek, szórakozások alkalmával, a sajtóban erőltették a magyarságot, a conservatívok segédhada, a katolikus egyház, a lelkészlet, a középiskolák útján, eredményeiben sikeresebb, nagy nyomást fejtett ki annak érdekében.

Ki látta hát a nemzetinek államalkotó erejét? Metternich nem. Előtte az államalakulásokat a merő külhatalom, a patrimonialis és a legitim jogczim, a nemzetközi egyensúly, a keresztyén alap dönti el. A nemzeti ezek mellett belügyi tényező csak, melyet a meglevő államok belső cohäsiója szerint így vagy úgy kell kezelni. Változók is voltak e részben eszközei.

Széchenyi a nemzetinek végkövetkezményét, államalkotó hatását elvileg sehol egyenesen nem tárgyalja, sőt Ausztriával kötött szövetségünkben, «vegyes házasságunkban» az akkori világhelyzet mellett oly változhatatlan tényt lát, mely e végkövetkezmény elvi tárgyalását a legveszélyesebbnek mu-

tatja a nemzet sorsára. Az «anyaföldhöz vonzó édes aggodalom», «a halandó port félistenné magasító érzés,» «szabadságimádás, királyhűség,» gazdasági, társadalmi, erkölcsi fölemelkedés, «egy törzsök fajnak külön sajátági árnyalatai» azok elvi pontok, melyekből a nemzeti tényezőt egybeállónak látja, de mint függenek ezek egybe az állami léttel, az nem foglalkoztatja, sőt az «alkotmányosságnak és nemzetiségnek» pusztán ily külső kötőszóval összekapcsolása arra mutat nála, hogy azoknak szoros vonatkozására vagy nem gondol, vagy a fenti okból nem akar vele foglalkozni.

Magyar ujjászületésünk mély gondolkozója, Kölcsey, a nemzeti tényezőt a szívben látja s abban a «szerelmet egy háznéphez s ennek körén túl egy hazához lánczolja,» majdnem mint Cicero, hogy az «virtus perquam sanguine junctis patriæque benevolis officium et diligens tribuitur cultus,» vagy Aquinói Tamás, ki szerint a nemzeti érzés «protestatio caritatis quam quis habet ad parentes et patriam».

Elvileg tudatosan csak Wesselényi kereste a kapcsolatot az állam s a nemzeti erő között (*Szózat a magyar és szláv nemzetiség ügyében,*) eredménye azonban abba foglalható össze, hogy «az alkotmányos létnek legfőbb tényezője, mert a társadalom tagjait legjobban csatolja egybe és rokonokká teszi,» de midőn ezt megállapítja, nem habozik kimondani, hogy bár «elkerülhetetlen az alkotmányos hon kifejlődésére... s léte biztosítására, még is a polgári álladalomban nem főczél, hanem a főczélnek t. i. az anyagi és szellemi jólét mentül inkább kifejtésének... alárendelt czél s arra főeszköz». Azaz előbbrevaló az alkotmányos szabadság és hozzá csak eszköz a nemzetiség.

Pedanteria lenne szemrehányást tenni közéletünk akkori vezetőinek, hogy az őket annyira mozgató nemzeti érzés hideg, elvont fogalmáról, objectiv tárgyilagos erejéről maguknak számot adni nem tudtak. De e hiányt mellőzni, midőn a nemzet sorsára döntő irányukat, cselekvésüket bíráljuk, igazságtalanság s ebbe esik Szekefü, midőn kizárólag a liberálisok nemzeti irányára hártja a felelősséget az ebből eredt bonyodalmakért.

Ugyanez az eset az Ausztriával való kapcsolatunk tekin-

tetésben. A legnagyobb bűnösökként Eötvöst, Szalayt, Csengety, Trefortot, Keményt, Lukács Móríczt, Szontágh Pált, Madách Imrét, a hét bölcset, a mint őket gúnyosan hitták, mint a kik a képviseleti rendszert s a miniszteri felelősséget előtérbe állították, kellene a vádlottak padjára ültetni, ha a liberalis irány szülte volna a függetlenségi harcot. De még ha Kossuthot teszi is valaki felelőssé a 48-iki törvényekért s a belőlök származó bonyodalmakért, igazságtalan lesz, mert hisz ezek elvileg elismerik a birodalmi kapcsolatot s a bonyodalmakért épp úgy felelős a dynastia, Austria, mint a conservatívok, a kik Jellasichek bánágának szellemi tervezői voltak.

Kossuth márczius 3-iki heves gestusára, a francia februárius 25-iki forradalomra vinni vissza 48 chaoticus fejleményeit, megfelelkezés arról, a mi IX. Pius alatt Rómában 1846 óta, továbbá a mi Nápolyban, de kivált Piemontban 1847 óta történt, főként Carlo Alberto 1848 febr. 8-iki alkotmányleveléről, a mai olasz Statuto alapjáról. Ezek az olasz alkotmányos mozgalmak bennünket inkább érintettek, mint a francia februári forradalom, belőlük fejlett ki képtelen helyzetünk 1848 júliusában, állította Kossuthot a belelenség elleni védelem s az Austria iránti szövetségi hűség nem liberalis, hanem igazában nemzetközi nehéz problémája elé.

Székfü azt hiszi, Széchenyi keresztyén-magyar, igazi politikai romanticismusa elkerülte volna a 48-ban ránk szakadt bajokat.

Könyvének ez a tétele merészségében vetekedik, ha fölül nem múlja, a sok többit, melyekkel az olvasót meglepni véli. Ilyenek, csak néhányat említek, hogy a 30-as évek vajudasáiból születő új nemzeti életünk hanyatlása itt kezdődik, azóta folyton tart s a Károlyi forradalommal éri el a legnagyobb mélységet, vagy hogy Ady Endre és Tisza István sorsában mily nagy a közösség.

Széchenyi politikai romantikusságának bizonyítása egymaga akkora könyvet igényelne, hogy a valóság némi látszatát keltse, mint a mekkorát hanyatlásunk egész történetéről irt.

Annál nagyobb hiba ily bonyolult jelszóval jellemezni

Széchenyi politikai egyéniségét, hisz maga úgy hiszi, hogy a politikai romanticismus mibenlétének vizsgálata még a kezdetén van s elnézést kér munkája «Kereszténység és romanticismus. Romantikus előzmények» című fejezeteiért.

Erre valóban nagy szüksége van. Meglepő, hogy a német politikai romantikusok közt báró Steint említi, a kit a történelem hozzájuk nem is számít s mellette csak a phantastikus Novalist, ellenben Schlegelről, Tieckről, Müller Ádám-ról, a romantikus politikai iskola főalakjáról, de Görresről, Radovitzról s a mi még meglepőbb, az Eichhorn, Savigny vezette jogtörténetről meg sem emlékezik, arról nem is szólva, hogy az olasz welf romantikusokról tudomást sem vesz, Angliában pedig közéjük nem Coleridge-t, hanem az atheismusa miatt atyai hatalmától megfosztott Byront sorozza erőszakosan.

A politikai romanticismus főjellemvonása a vallásos alap-hoz s a történelmi fejlődéshez, az ösztönszerűhez való ragaszkodás s a rationalismus utálata, melyek együtt a német római szent birodalom, a keresztyén germán császárság restaurációja utáni vágyakozásban hegyeződnek ki. A jogtörténészek, a germanista philologia e romanticismus főtámaszai.

Erős lökést adott az iránynak a nagy angol, Burke heves támadása a francia forradalom ellen (*Reflections on the french revolution*), melyet Gentz 1793-ban lefordít. Általánosan elismerik Burke-nek nagy hatását a német jogtörténet keletkezésére, melynek vezére, a német jogtudomány elismert fejedelme, Savigny, az ösztönszerűhöz, a történelmileg letthez való ragaszkodásában, a rationalismus alkotásai, így a híres porosz Landrecht iránti kicsinylésében egész a jó *codificatio* lehetőségének tagadásáig jut.

Székfü tájékoztatlanságát az egész irányra nézve leg-erősebben mutatja, midőn Burke-ről, a ki a francia forradalmat lángostorral csapkodta, azt írja, hogy a francia forradalom az ő helyeslésétől kísérve mondá ki az ember természetes jogait. Ha Székfü Széchenyiben minden áron a keresztyén-germán tő keresztyén-magyar hajtását akarta bemutatni, erre közelebb találhatott volna, ugyan itt is csak látszólagosan, némi kapcsolatot, abban a benső viszonyban, mely Széchenyi atyja és a redemptorista Hofbauer Kelemen, Bécs-

nek 1909-ben szentté avatott apostola között életük végéig, 1820-ig fennállott. (l. Breznay Béla, *A modern kor hajnalán*, 409. l.)

Hofbauer Kelemen volt ugyanis a bécsi romantikusok, Schlegel Frigyes, Müller Ádám, Werner Zacharias gyóntatója, lelki igazgatója, a bécsi congressus Wessenberg-ellenes csoportjának vezérkari főnöke, a pápa képviselőjének, Consalvi bibornoknak erős támasza. Hofbauer Kelemen volt egyúttal gr. Széchenyi Ferencznek és családjának évek óta nemcsak benső barátja, hanem valóságos lelki igazgatója s Széchenyi István 1815 után beállott lelki küzdelmében nyert talán Hofbauer Kelemen, és atyja, anyja lelki athmosphærájából romantikus indításokat, mégis mélyen vallásos lelkét a Schlegel, Müller Ádám politikai romanticismusának legjellemzőbb elemeitől egészen más elemekből alakuló világ választotta el.

«Magyarország nem volt, hanem lesz!» szózata sehogy sem illett belé a középkori német császárság feltámadó álmába, a hozzákapcsolt phantastikus regevilágba, a nyelv, a jog bozótosan növekedésébe.

Igazában import lett volna az, sokkal inkább, mint a teljesen idegen származásának, hirtelenében fölkapottnak mondott liberalis politika.

Széchenyi írásaiban bőven találjuk politikai és társadalmi működésének erkölcsi, vallási indító okait. Azért is teszi ezt, hogy az erkölcs, a vallás egyszerű elveire is visszavezetve közeleti tervezetéseit, ezeket elfogadhatóbbakká tegye, amazokra ha kell, tanítson, serkentsen, vagy bennök megerősítsen.

Széchenyi jól látta, hogy a politika a moralnak legmagasabb, legnehezebb sphærája, ezért válik annyiszor hunczutsággá, a vallás pedig a moralnak legbiztosabb támasza, forrása, ha gyakran nem bírja is a politikát sikos padlóján az elcsúszástól megóvni. Mivel a politika a legnehezebb problémákat állítja a moral elé, ezért moralizál oly sokat Széchenyi, ezért merül le hite mélyéig, de nem azért, a mi miatt a keresztény-germán politikai romantikusok nagy része, a kiknek a moral, vallás politikai cselekvésöknek nem indító oka csak, nem is, bár hön ohajtott végezélja csupán, mint Széchenyi-

nek, hanem direct és pedig külső karhatalommal elérendő czél a vallásnak, moralnak rendőri úton biztosítása. A politikai német romantikusok, kivált a bécsiek, a jozefinus niveláló fölvilágosodás kényszereszközeit a középkori keresztyén világszászárság, hitegység, a nagyfokú rendi átabotáság, társadalmi elaprózódás érdekében kívánták felhasználni.

A Széchenyi politikájának erkölcsi és vallási belső indokai, melyekből Szekfü e politika egyenes céljait hibásan állapítja meg, épp oly távol állottak a romantikusok céljaitól, mint Kant kategorikus imperativusa állott, akár Wolfnak II. József követte erőszakos népboldogító irányától, akár a romantikusoknak az ösztönszerű östermészet, az organikus levés imadásától.

Széchenyi keresztyén-germán-magyar romanticismusával — ha ilyen lett volna is — nem kerüljük ki 48-iki bonyodalmainkat sem Austriával, sem saját nemzetiségeinkkel. Liberalisaink akkori socialis politikája pedig nem szült komolyabb rázkódásokat, mert nem volt, az úrbéri váltság megszüntetésének módján kívül, világi ügyekben radicalis. De a vallási téren is a politikai jogoknak a keresztyén bevett egyházak híveire szorítása conservativ jellegű s ha a felelős cultusministerium felállítása, a XX. t.-cz. betűszerint radicalisnak nevezhető is, lényegében mégsem az, mit legjobban bizonyít, hogy alattuk éltünk azóta s az utóbbinak értelme és mikénti végrehajtása azonnal meghozatala után vitássá vált és még mindig függőben van.

Ha liberalisaink e nehéz, lehetetlen helyzeteket előhozó időkben sokban hibáztak, épen úgy, mint a dynastia s a conservativok, a ráncszakadt 18 év szenvedéséért a felelősség a bennünket meghódítottakként kezelő dynastiát sokkal inkább terheli. Mert mint a conservativ Szögyény már 1859-ben Rechberg ministerelnökhöz intézett memorandumában férfiasan megmondta: egy ország legitim ura és fejedelme nem hódíthatja meg saját országát, a hódítás ugyanis idegen birtokot tesz föl; ha pedig abban forradalom tört ki, leverheti azt, megbüntetheti, sőt ezzel tartozik, de azután vissza kell az előbbi törvényes állapotot állítania. (Szögyén, Emlékiratai II. köt. 255. l.)

Hogy a liberalisoknak se socialis, se alkotmányi, se Austriával fennálló szövetségünk tekintetében követett 48-as iránya tárgyilag, elvileg tekintve radicalis nem, csak részleteiben ki dolgozatlan volt, a min segíteni az osztrák szövetségestárs bona fides-e mellett lehetett volna, legjobban bizonyítja, hogy 48 socialis reformjait a hódító osztrák azonnal végrehajtotta, az alkotmányi- és szövetségeket pedig, a részletek szabatosb meghatározásával, 1867-ben elfogadta s hogy a 48-as alapokon éltük át életünk félszázadát.

Székfü állításával, hogy a liberalis irány már a 40-es években radicalissá változott, mit, meglepően, merő érzelem emberének feltüntetett Deák tartózkodó állásfoglalásával 1848 előtt és 1848 tavasza után, majd nemzeti jellegünk gyengéi miatt alkalmmilag, bizalmas levelekben kifejezett reménytelenségével, akar bizonyítani, túllő tehát a célon. A liberalisok programja, az ellenzéki nyilatkozat 1847 júniusában keletkezett, Deák volt a szerzője, vissza pedig 1848-ban csak akkor lépett, midőn Windischgrätz decemberben a békés kiegyenlítést elutasítva, föltétlen megadást követelt. A liberalis pártot pedig nem az «Ellenőr» zsebkönyvben közzétett ellenzéki hivatalos nyilatkozathól jellemzi Székfü, hanem Deregnyei álnevűnek a magyar politikai pártokról ugyanabban adott leírásából. Így könnyű a liberalismus átalakulását radicalismussá már 1849 előtt kimutatni, vagy őket épen azonosítani, holott Széchenyi még a *Politikai progr.-tör.*-ben is igen kis fractióra reducálhatónak tekinti őket, csakúgy, mint a megcsontosodott «Sohamozdi» conservatívokat. Vagy ha az összes liberalisok elvükhöz hűtlenek lettek és radicalisokká váltak volna, úgy ezekért a liberalis elv, irány nem felelhet.

IV.

Székfü az 1849-iki radicalismust antedatálja, az 1849 márczius 3-iki összalkotmánytól független jelenségnek s a czifraszó, virágos eszmék, dagályos képek iránti magyar fogékonyságnak, különösen a tiszamenti magyar temperamentumnak, keleti származásunk bizonyítékának tünteti föl. Vajjon a radicalis hajlam tiszta keleti, magyar, termék-e? és épen tiszta-

menti? Európában épen a rideg bíráló értelem eszközével dolgozik. Austria ellen folytatott szabadságharcunk e rövid jelenségét nyugodtan elválaszthatjuk újjászületésünk nagy mozgalmától, megállapítva a radicalis zászló alatt folytatott küzdelemnek bár eredménytelen, de a nemzeti öntudat kifejtésében el nem múló dicsőségű erejét.

Austria reactiók iránya szülte rövid életű radicalismusunkat, nem a keleti phantasia. Austria és Magyarország szövetségi egészet alkottak; az egyik rész, Austria, egészszé akart válni, egyéniségünket megsemmisítve. Ebből származott kötelekünk elszakasztásának kísérlete, nem keleti phantasiánkból, a mit vértanúinak és harczosainak nemmagyar csapata is mutat.

Sőt az egésznek és a résznek az őket összekötő kapocs miatti küzdelme, mely az egészben, magyarán mondva a «birodalomban» túlsúlyú rész, Austria és a gyengébb súlyú Magyarország közt folyt, szükségszerűleg, Kossuthnak három évi rabsága, népszerűségszomja, szónoki hajlama és genieje nélkül is radicalis irányba kellett hogy sodorja nemzeti életünket. Nem a radicalismusnak azzal a fajával van itt dolgunk, mely egy világnézletű egészen belül, ez ellen, ennek összetartó erői ellen, az egyéniség nevében igazolhatatlan igényeket támaszt. Itt két nemzeti világnézlet, az osztrák és a magyar közötti összeütközésről van szó, a kremsieri márczius 3-iki alkotmány óta, vagyis olyan kiegyenlíthetetlenről, a minő a monarchikus és a köztársasági államformát vagy a polgári és a bolsevista társadalmi szerkezetet egy emberi közületben megvalósítani kívánó irányok között fennforog.

Kiegyenlíthető volt-e ez ellentét 1849 márczius 3-ika után, mint Eötvös 1851-ben és 1859-ben, Vajda János 1862-ben hitte, másként is, mint a birodalom «állami» egységének feláldozásával, arra a történelem szava 1867-ben tagadólag felel. Ha ez a debreczeni detronisálás radicalismusát dezavualja is, annak gyökerét, a magyarság külön állami létét helyreállítja.

Erről az 1867-ben újra birtokába visszahelyezett liberális irányról, Szekfü második liberális nemzedékéről, sensatiót keresve, nagyokat mondva azt is lehetne állítani, hogy az igazában nem is volt liberális, hanem túlyomó részben con-

servatív úgy a gazdasági, a szellemi, mint a nemzetiségi élet terén, hacsak Austriáéval hasonlítjuk össze. Első tekintetben elég arra utalni, hogy hitbizományaink nagyobb része, 91-ből 54 1870 után, míg a 37 a XVII., XVIII. századok, s a XIX-nek 1870-ig terjedő része alatt keletkezett. Az Ausztriai 1868-iki egyházpolitikai, iskolai törvényektől mily messze maradtunk még 1894 és 1895-ben is; ezeket a tolerari posse formulával intézte el a Curia, amazokat leges infandæ, abominabilesnek mondta IX. Pius. Vallás, lelkiismeret szabadságát, a liberalis irány lényeges czikkeit 1895-ig nem ismertük, csak néhány vallását. A nemzetiségekből — a horvátokat kivéve — a liberalis irány nem alkotott közjogi testületeket, jogi személyiségeket, mint Austria s a magyar nemzet osztatlan jogalanyiségának conservatív vezérelve mellett csak annyit engedett a liberalis elvnek, hogy senki nemzetisége miatt polgári és politikai jogaiban hátrányt nem szenvedhet és hogy azt, a hol annak az egyénben positiv tekintetbe nem vevése, mint az egyházban, elemi iskolában, igazságszolgáltatásban, közigazgatásban egyszerű emberi minőségében megnyomorítaná, positiv módon is tekintetbe kell venni és biztosítani állami és társadalmi téren egyaránt.

Elég azonban e liberalis nemzedéket nagymondás helyett mérsékelten liberalisnak nevezni s liberalis iránya mellett annak igen erős conservatív oldalára rámutatni, mely az Austriával való kapcsolatunk tekintetében alakult ki és e nemzedék állami gondjának elsejét, életének tengelyét alkotta. Nemcsak e százados kapocsnak holmi maradi hajlamból, a történelmileg lett iránti babonás tiszteletből, szóval subjectiv temperamentumból származó védelmezése miatt nevezhető e liberalis nemzedék conservatívna, hanem a képzelhető legconservatívabb, tárgyilagos érdek, a nemzet léte, jövője miatti állásfoglalásáért, melyek biztosítását az akkori világlátásban csak az Austriával való kapcsolat mellett lehetett remélni.

Mert a nemzetet egybetartó, létében, tehát nem multjában — ez nem szorul biztosításra, — hanem éppen jövőjében biztosító czélnál conservatívabbat képzelni csakugyan nem lehet. A mely népet a nemzetté, állammá levés vágya hevít, ha igazi, valamire való multja nincs, áltudományyal, a

költészet szárnyain teremt ilyet magának, hogy jövő létét biztosítsa, ennek érdekében keres kapcsokat a múltban, így azonban csak vulgaris nyelven beszélve lenne conservatív, valójában azok által a kapcsok, áldozatok által lesz ilyen, a melyeket az egyénektől, ezek erős rizikója mellett, a még csak elérendő állami lét nevében megszerezni bír.

Ez a nagy, tárgyilagos nemzeti érdek fűzte egybe elsőbben is Deák köré a nemzet nagy részét, pártját vagy mint negyvennyolcz előtt hitták — politikai értelemben — felekezetét. Ez a párt e mellett, a hol a szövetségi, vagy mint mondták, a birodalmi kapocs érintve nem volt, 48 előtti liberalis vezérek alatt álló, nagyrészt szintén liberalis párhivekből állván, az állam és társadalomra nézve is a liberalis magyar alkotmányos szokásokkal s írott törvényekkel egyező irányt követett, de a nemzeti létet biztosítani hivatott osztrák kapcsolatból folyó conservatív elvnek alárendelve.

Szekfü nagy hibája, hogy a liberalis iránynak Széchenyi dogmáját, Noli me tangere-jét féltékenyen őrző fősodrat számításából egészen kihagyja, azt a liberalis iránytól mintegy külön ügyet kezeli, midőn ez iránynak bűneit, hibáit, mulasztásait katasztróphánk előidézésében megállapítani akarja. Mintha a liberalis irányra az állam léte, jövője valami idegen, közömbös érdek lenne, mintha annak conservatív irányt kívánó követelményei elől kitérhetne. Vagy példában szólva Palmerston, Gladstone, e nagy liberalisoknak az angol birodalmi érdek exigentái nem feküdtek volna épen úgy szivükön, nem lettek volna liberalis politikájuknak épen oly részei, mint Disraeliének vagy Salisburyének. A liberalis és conservatív irányok nemcsak complementérek, hanem az állam létérdekei tekintetében a conservatív elv jut a liberalis irány fölött is túlsúlyra, sőt a mennyiben a radicalis elv a nemzeti elvet, mint az emberiség államokra válásának kiindulópontját megtartja s a radicalismusa csak alkotmány, államforma, társadalmi szerkezet körül mozog, a radicalis fölött is. Clemenceau és Lloyd George legközelebbi tanúi ez igazságnak.

S ha liberalis politikáknak sok volt a bűne, így a választók corrupálása, sok a hibája, mulasztása, ezt az emberi általános gyarlóságon kívül annak a sisyphusi küzdelem-

nek teher lapjára kell írni, melyet a második liberalis nemzedék Széchenyi Noli me-tangere-je védelmében, de az 1867-ben teljesen kiépítetlen, mert többé nem rendi magyar állam legelemibb új, az állampolgári jogegyenlőség elveire alapítandó szervezetének megalkotásában is az ellenzékkel folytatni kénytelen volt. A választóknak balközépi, majd szélbali, függetlenségi ámitásokkal való corruptióját a kiegyezés védelmezői csak a pénzzel, itallal ellensúlyozhatták.

Székfü figyelmét az előbbi küzdelem köti le szinte kizárólag, a honvédelmi, a belügyi, a pénzügyi, az igazságügyi, a közoktatási, közgazdasági igazgatás rendezésének a közjogi ellenzék által támasztott nehézségeit nem méltatja.

Pedig ezek együtt voltak főokai a második nemzedék kedvezőtlen alkotási mérlegének, nem a liberalis elvnek az állami beavatkozás tekintetében, lényegileg csakugyan negatív jellege, melyről az akkori vezéreknek nem is volt teljesen világos a tudata. A 17 év alatt teljesen elgazosodott paragon javítani volt az általok is osztott általános vágy, de a fennebbi nehézségek ennek szárnyát szegték, mert hozzájuk a szabadság visszaszerzése által fölserkent érzékenység demócrata köreiben, földosztó mozgalmában újak járultak.

Igaz, kedvezőtlen a második nemzedékünknek socialis alkotási bilancia. De ezzel szemben ki kell emelni, hogy a szabad verseny és folyamányai kóros hatásának fokozódását megállította. Büntetés alá vetette az uzsorát, megszorította az ipari szabadságot, eltemette az ősi örökjogunkat liberalisálni kész törvényjavaslatot.

Hogy az agrár, a paraszt, a középosztály, az örökjog körüli conservatív mozgalmak positiv alkotásokban nem végződtek, — Tisza István is 1887-ben a középosztály külön örökjoga mellett tör lándzsát, — annak az idegességnek, annak a félelemnek lehet tulajdonítani, melylyel a 67-es alapot körömszakadtig védeni kénytelen liberalis párt minden mozgalmat nézett, mely erős phalanxát megingatni alkalmas.

E mozgalmak pedig a bomlásra sok anyagot tartalmaztak, e socialis reformok tárgyi bonyolultsága s a mozgatóknak gyakran ellenzéki állása következtében.

Tulajdonképi liberalis hibáit a második liberalis nemze-

déknek Szekfü, elhagyva a conservatív és liberalis elvek subjectiv lelki alapokon kezdett magyarázatát, már nem a temperamentumban, a phantasiában látja. Azok közül, a miket főleg rovására szoktak írni, a házassági, az egyházpolitikai törvényeket nem is említi, csak a gazdasági szabadversenyt s az ennek nyomán támadt capitalistikus termelési rendszert, a zsidóság uralkodó tényezővé válását, szellemi életünknek elhanyagolását emeli ki. Ezeknél időz hosszasabban s helyes megfigyeléseket is tesz.

Mégis, mivel a második nemzedék élete végén, a század végén, úgy találja, már előállott formailag és tartalmilag nemzeti életünknek az az állami és társadalmi alakulata, mely «puszta létezése által is kitett bennünket a katastropha veszedelmének» a documentatiót kimerítőnek nehéz találni. Sőt soványnak kell azt mondanunk. Mert ha meglepő volt az első nemzedékről mondott ítélete, hogy az első nemzedék már «kétségtelenül magában hordá a betegségek csiráit» (14. l.), melyek a Károlyi forradalomig vezettek, hogy újjászületésünknek negyvenes évekbeli «annyi gondolattól, akaratertőtől, tettvágytól, lelkes idealismustól forró katlanából» (235. l.) eredt mai katastrophánk, nem kevésbé ilyen az a mult század végén előállott alakulatról, ha ez ítélet bizonyítási anyagát mérlegeljük.

Szekfünek szellemi életünkről adott képe erősen lapos, fakó, mellőzi a kiemelkedő, az örvendeztető pontokat. Ha nélkülözötte is a század első felének lendületét az irodalom, a tudomány lelkes erőfeszítéssel, nagy lépést tett előre. A Kautz Gyula és Kóssa Gyula között 1905-ben folyt polemiából hüebb rajzot merithetett volna. Schillert, Goethét és a többi német nagyságot is az 1871 előtti kor, mint a mienket az 1848 és 1867 előtti, szülte. A nagy politikai újjáalkotások a szellemi élettől is áldozatokat kívánnak, az alkotmányos szabadság a maga igényeivel és csábjaival zavart az irodalmat, a tudományt.

Szellemi életünknek 1867-től 1900-ig terjedő korszakára Keleti Károly *Hazánk és népe* egyik főforrása, mely 1871-ben jelenvén meg, csak a 70 előtti időkre szolgáltatott adatokat. A másik, Censor (Beksics) *Társadalmunk és nemzeti*

hivatásunk 1884, egyenesen azt mondja: ... «kultúra terén azonban a nemzet óriásit haladt», a régi Magyarországhoz képest. S midőn impulsiv modorában nem tárgyilagosan, a nemzetközi congressusokon való szereplésünket kicsinyli, bölcsészetünk és természettudományunk körében nagy szellemek hiányát panaszolja — mert hisz ekkor már megjelent Böhm K. «Az ember és világa», Eötvös Lóránt, kiről halála után a berlini tud. Akadémia részvétirata mondta, hogy nevét az æonok nem fogják eltemetni, oroszlánkörmeit láttatta már a physikában s a nagy Bolyainak több elsörendű követője tűnt föl, — végül is megállapítja, hogy tudományunk a 40-es évek óta haladt, de tekintélye fogyott. A mi pedig Censornak Szekfü által átvett, megdöböntőnek jelzett statistikáját a könyvek, honi és angol, francia kelendőségéről illeti, valamint az óhajokat, melyeket e részben kifejez, el lehet nézni egy agitatorius jellegű, jószándékú, anonym, actualis politikai röpiratban, de nem lehet elfogadni a liberalis irány történelmi mérlegének összeállításánál.

Képének részletezés nélküli nagy általánosságában itt is, másutt is, midőn irodalmi életünkről beszél, sok az elrajzolás, az elhamarkodásból eredő pontatlanság. Így azt találja, hogy az 1848 előtti rendi államban kiki saját érdeme szerint megtalálta méltánylását s a nagyjaival való kegyetlen bánásmód a tizenkilencedik század fordulója előtt nem is észlelhető, azután annál inkább, a mit Széchenyi, Wesselényi, Görgey, Deák, Teleki László példáival vél igazolni. Ezek és sok más kisebb, abbanmaradt energiák, passiv életre, nem egyszer halálra kárhoztatott emberek a hanyatló kornak, a tizenkilencedik század második felének specialitásai.

Valóban a pszichológiai történetírási módszer magas fokú subjectivismusa! Deák az 1833-iki országgyűlésen mondta már: «Súlyos átok gyanánt nyomja nemzetünket a hajdankorból úgylátszik örökségül ránk szállott irigy viszálykodásnak fojtó indulatja.» Pázmándi Horváth Endre még előbb: «Nemzetem átka, irigység! A megdőlt magyaron meddig fog lenni hatalmad!»

E korbéli szellemi műveltségünk egészének hű rajzához Szekfüben még nincs meg a teljes, biztos tudás, bármily örvendetes is figyelme a nemzeti élet összes tényezői iránt és

egy-egy részére a tájékozottság. Így esnek meg rajta merész hasonlatok és névhasználatok. Deáknak a nemzetiségi törvényben használt «politikai nemzet» kitételét az előző kor «natio hungarica»-jában véli föltalálni. Werbőczy nem ismer natio, csak «gens Hungaricá»-t, ebben aztán a populust és a plebszet. A politikai nemzetet valahogy ezzel a populussal lehetne analogisálni. «Hungaria tot tantasque sinu suo fovet nationes» mondja Virozsil. (Jus publ. Spec. VI. 70. l.) «Sunt vero nationes: Magyarai, Slavi, Germani, Valachi». Itt azonban inco-láknak «ratione nationalitatis et linguæ» elnevezéséről van szó. Kedvencz szava Szezfűnek a nagyérdemű állambölcsés-zünk, Kuncz Ignác forgalomba hozta «nemzetállam». Kuncz nemzetállamának azonban semmi köze a nemzeti államhoz. Azt akarja körülbelül mondani, oly állam az, melyben az egész minden s az egyes semmi, nem azt, a mit a nemzeti állam, hogy az egy külön geniusú nemzetnek önmagát irányozó, kormányzó tevékenysége, állapota. Ha pedig Szezfű utóbbit akarja vele jelölni, nyelvileg hibás e szóhasználat. Nem beszélünk patriarcha-államról, ókor-államról, tulajdon-államról, patrimonium-államról, vallás- vagy istenállamról. Melléknévi, nem főnévi alakkal fejezzük ki a jelezni kívánt fogalmat. Ne szaporítsuk a rossz jogállamot — a jó jogi állam helyett — a hibás képzésű nemzetállammal.

Nemzeti katastróphánkat tudós fölkészüléssel magyarázni kívánó iratban ily elszólások, nagyítások szellemi életünkre nézve a liberalis elv hatásának erejét, gyöngeségét, kárhözattosságát eldönteni bizonyára nem alkalmasak, mikor a tudománynak, az irodalomnak kapcsolata a két iránynyal különben is a legbonyolultabb problema.

Nem érdemes Szezfűnek a capitalismust kárhóztató fejtegetéseivel bővebben foglalkozni. Ennek meggyökerezésében látja a 67-től 1900-ig terjedő hanyatlásunk főokát. Világtörténeti kezdeteivel is foglalkozik, de abban az angolszász keresztyénségnek döntő szereplésére nem tér ki s egyoldalúan a zsidósággal hozza összeköttetésbe.

Nehéz bizonyára mindazoknak, a kik 1848 előtt születünk s egyetemi tanulmányainkat Széchenyi vegyesházassági gondolatának 65-től 67-ig húzódó küzdelmes megtestesítése

idejében végeztük s annak érdekében Kossuth-tól megróva, balközépi egyetemi hallgató társainkkal tüzes harcokat vívtunk, az innen kezdődő kort a hanyatlás korának visszaképezni és a Szegfü szerint ugyan csak színleges, emelkedést a töke nagyfokú igénybevétele nélkül elgondolni. A ki Magyarországot 67 előtt már mint fiatalember látta s 1900-ig benne élt, annak a személyes, subjectiv tapasztalatával szemben az utokor tárgyilagosabbnak mondott ítélete előtt meghajolni, akkora tárgyilagosságot kívánna, a minővel ember nem rendelkezik. A 30-as évek renaissance-ának folyama, 17 évi halotti csend után, mindenesetre káprázatos, tehát megtévesztésre alkalmas, de bizonyos, hogy kézzelfogható erővel tör elé. A kik a 67 előtti szegényes állapotokat már láttuk s a rákövetkezőkben meglett emberekként forogtunk, csak nem remélt emelkedést láthattunk, — a nagy akadályok mellett is, melyek eleje gördültek s körülötte izgatták a lelkeket.

Jól tudom, ily argumentum ad hominem a történelem ítélőszékén nem lehet döntő, de a tárgyilagosságnak vélt bizonyításnak anticapitalistikus érvelése sem lehet az, mert ki kellene mutatnia, hogy a megindult termelést szövetkezeti, államsocialistikus vagy épen genuin socialistikus módszerekkel is lehetett volna capitalistikus eredményének fokáig, az utóbbival járó bajok, hibák nélkül, az egész világ capitalistikus légköréből kiemelkedve, elérni.

Székfünek a hanyatló kor második liberális nemzedékét illető vádjai között az egyetlen komoly, alapos az, mely szerint észre nem vette, mint emelkedik föl a zsidóság egész nemzeti életünkben, ennek állami, gazdasági, szellemi részében egyaránt uralkodóvá válható hatalommá.

Nem menteni akarom magunkat, hogy az izraeliták emancipációjával kapcsolatban a szükséges övrendszabályokról megfeledkeztünk, midőn rámutatok, hogy az 1867-iki zsidóemancipatio, a 48-iki jogegyenlőségi szellemnek a Deák-párt részéről való elfogadása utáni időkben lehetetlenség volt a zsidóságnak a Bach-korszakban már elért társadalmi állását, így az ügyvédségre bocsátását 1852-ben, az iparra 1859-ben, az ingatlan birtok szerzésének jogát 1860-ban, az alkotmányos szabadság beköszöntése után későbbi törvényekkel megszorí-

tani, vagy a felső oktatási intézetekbe özönlését, melyek előtte már a XVIII. század végén megnyitlak, korlátozni, vagy épen a szellemi productio, a sajtó teréről, a hol igazában nemzetrontó lett a szereplése, kizárni. E rendszabályok azonban az idegenből hozzánk telepedni akaró, a rég meghonosodott, jó érzésű zsidókra sem kívánatos bevándorlók elleni védekezésen túl nem igen mehettek volna. Ilyeneket a községi törvény tartalmazott is papíron, de ezeknek megvalósítása közigazgatásunk közönyén szenvedett hajótörést, hasonlóképen az italmérési regale kezelésében a socialis érzék teljes hiányán.

Előrelátásunk hiányát a zsidóság alapjellegének föl nem ismerésében kell keresni, annak a ma is vitás kérdésnek megoldatlanságában, vallás vagy nemzetiség-e a zsidóság?

Nem vettük észre, hogy a zsidóságban élő negatív alapjelleg, az a tagadó, élcelő, kritikus, paradox, forradalmi természet, a kétezer év óta állami létre jutni nem bíró zsidó nemzeti sajátosságból fakad, mely tudatosan csak vallásában él ugyan, de mivel ez egykori állami létével szoros kapcsolatban áll, ennek emléke jellemét öntudatlanul is befolyásolja azokkal a nemzetekkel szemben, melyeknek állami léte van, melyek között elszórva él, de lelkileg is, nemcsak külső habitusában, a zsidó állami lét hiánya miatt magát közöttük idegennek érzi.

A zionismus, mely a kétezer éven át állam nélkül is fennmaradt s állandóan valami téren kitűnő zsidó népben az önálló nemzeti lét után sóvárgás első jeleit adta, a második nemzedék letűntekor, a század végén lépett csak föl.

A harmadik nemzedék liberalis elvének végzetes következményei Szekfü szerint: a magyarosítási láz, az imperialista föllobbanás, az állam közjogi formalismusának imádása s a nemzeti erők ősforrásának, a társadalomnak elhanyagolása, mindennek az államtól várása az öntevékenység elfeledése mellett.

Megvoltak-e e végzetes eltévelyedések, a helytelen útirányok? s a mennyiben voltak, a liberalis elv folyományai-e? Csakugyan megvoltak, de éppen nem voltak a liberalis irány önmaga választotta, hanem az ellenzék által reá kényszerített utak, mint a közjogi formalismus, a magyarosítási lázban pedig a coalitio vezetett s Tiszát keményen támadta békülékeny irányáért a románokkal szemben.

Sőt a Szekfü fölsorolta, mindjárt megállapítandó tévedéseken felül, volt a liberalis iránynak egy nagy tévedése, melyet Szekfü elfeled, a választójog reformja ügyében, a hol nem ismerte föl a választójog kiterjesztésének a nemzet érdeke által kívánt szükségességét és a néhány százezer választó körüli különbözet miatt kiadta kezéből a hatalmat, conservatívá, túlconservatívá lett, a nem is tiszta radicalis reform irányában. Ez elfeledkezést azonban liberalis irányunk mérlegénél ki kell javítani, ha a két irány Tartozik és Követel lapját állitjuk egybe, hogy a nemzeti élet mérlegében a véggyenlegre mindenik elvnek mekkora volt a hatása.

Csakugyan volt oktalan, czélszerűtlen, mert lényegében csak tyükszemtaposó, bosszantó, aztán mélyebben sértő, mert a vallástanításba, bár csak nyelvileg avatkozó magyarosítás. De ezzel a liberalisok a nemzetinek conservatív elvét, nem a saját-külön elvüket akarták szolgálni. Sőt hibájuk épen abban hogy a nemzetiben immanens emberinek inkább sajátos küállott, lönösségére, nem pedig egytetemes magjára, az egyéni lélek általános értelmi, erkölcsi, vallási mélyítésére, szóval a belső lelki műveltségre fektették a súlyt. A magyar imperialista csatakiáltás a nagyérdemű Budapesti Hirlap eltévelyedése volt a költészet mezejére. Azt azonban jól tudta, ha Seilliére imperialista philosophiáját nem ismerte is, az angol-amerikai, franczia uralmi törekvések praxisából, hogy nem a liberalis elvvel fogja a Balkánt még pacifice sem penetrálni, hanem az uralomnak, ha nem is fegyveres, de más valamely conservatív kényszerítő eszközével, gazdasági szerződéssel, oda telepedő hatalmas magyar bankfiókokkal.

Igaza van Szekfünek, hogy az állami gerendázat, a közjogi állványok felé fordult a liberalis harmadik nemzedék, csakhogy vele az egész nemzet figyelme is, mialatt élete főforrásáról, önmagának gazdasági, szellemi, erkölcsi, vallási erős megmunkálásáról megfeledkezett. Legfőbb okozója ennek az osztrák szövetség biztosítása volt. Sőt e közösügyes politikai harc hatása alatt azt hitte, hogy amazt a munkát is nem társadalmilag, hanem állami törvényekkel, a közkincs-tár eszközeivel, rendőrkapitányok és szolgabírók útján lehet végezni. Valóban új láz fogta el a nemzetet, az állami min-

dent jobban tudás hite, melyet a francziák étatisme-nek neveztek el, melyre, hála Isten, még nem birtunk szót faragni. Csakhogy ez a betegség a conservatív elv kinövése, a liberalis elvnek pedig már halála, mely Eötvös classikus meghatározása szerint az államnak hatáskörét az egyéni szabadság védelmére szorítja. Kezdődött ez az eltérés a liberalis iránytól a 67-iki kiegyezés után, midőn a magyar ugar sok részében kellett ez elvvel ellenkező beavatkozás. Vita nélkül fenn tartatott a magyar nyelv terjesztése tekintetében s az államosítás jelszava csakhamar más tereken is népszerűvé vált és gyakorlatba vétetett.

Midőn Szekfűnek közéletünk közjogi bajaira vonatkozó állításait megerősítjük, a minthogy a harmadik nemzedék ideje alatt annyiszor rámutattak az állam létérdeke körül folyó ennek az úgynevezett közjogi küzdelemnek meddőségére s gazdasági, socialis, szellemi tér felé orientálódás szükségességére, meg kell állapítanunk, hogy közjogi betegségünk különleges természetét nem ismeri föl. A baj nem abból állott egyedül, hogy a nemzet a társadalmat elhanyagolta s gondját az állam alkotmányi szervezetére, a britt parlamentarizmus kormányzati chablonra, választójogra, a parlamenti eljárás szabályozására fordította. Mert hisz ezeknek közelfogadás alapján nyugvó rendje nélkül a nemzet akaratképtelen. Nem is volt a liberalis irány vakságban arra nézve, hogy midőn a nemzet biztos akaraterő nélkül szűkölködve, cselekvésre is képtelen, ezáltal életbevágó szükségletei hatalmának forrásában, a társadalomban fedezetet nem találhatnak. De ha az absolut kormányzásnak magyar szempontból végveszélyt jelentő, mert Austria túlsúlyától fenyegetett útjára lépni nem akart, — vagy Szekfű ezt helyesebbnek tartotta volna, az újabb leleplezések után is? — a nemzet akaratképességét kellett a parlament határozóképeségével biztosítani. Vagyoni, socialis, értelmi, erkölcsi tekintetben meddő közjogi harcát tehát el nem kerülhette, ha utóbbi érdekei gondozására cselekvőképessé akart válni, a mi pedig parlamentje akaratképessége nélkül nem lehetett. E közjogi asthma tovább complicalódott azután s a betegség abból állott, hogy a parlament e közjogi harcok hosszú évei alatt az értelmi meggyőzés komoly mezeje helyett,

talmudi szörszálhasogatások, prókatori rabulistika, előkelők politikai sportjának, végül az ökölathletikának circusává sülyedt. Nagy alkotmányi betegségünk keletkezési okára e tanulmány vége fog visszatérni.

Rá kell azonban még mutatnom az állami gerendázat, az állami állványokért a nemzet alkotmányos szabadsága és egyszerű léte szempontjából folytatott e küzdelemnek tisztán conservatív jellegére. Mert miről volt szó? A nemzetnek parlamentje határozó erejében az obstructiók megtámadta szabadságáról és egyenesen léte biztosításáról, melyet az Austriával való fejedelmi unióban és a német, illetőleg hármasszövetségben látott a nemzet zöme. E részben nem a vezető nemzedék, hanem az ellenzék volt betűszerint liberalis, mely 20 egyén akarátának érvényesülését türte vagy támogatta a parlament többsége ellen, mely 20 egyén a kapcsolatot Austriával lazítani vagy épen felbontani akarta, a mennyiben egy százados nemzetközi egésznek desintegrációján dolgozott, nem törődve azzal, hogy a függetlenné, egészszé válандó rész, mint teljesen különálló államegyéniség az államok társaságában minő létfeltételek között folytatja majd életét.

Ennek a nemzetközi helyzetnek is tulajdoníthatni, hogy a nem állami, a socialis életre nézve a liberalis iránynak nem támadt conservatív complementuma. Az eszméjéért önmagát föláldozó, ennek martyrjává lett, de igen subjectiv alapokhoz ragaszkodó Istóczy, a zsidók egyenjogúságának megszüntetését követelve, a néppárt a nemzet többségét tevő, ősi, kiváltságos katolikus egyház zászlaját hordozva, nem boldogulhatott helyes, socialis irányával. A német centrum a német nép kisebbségének volt támadása a többség elnyomó egyházpolitikája ellen, ezért boldogulhatott a liberalis elvekre alapított német alkotmányos életben, — jóllehet vallási, tehát felekezeti megoszlást szülhető alapra helyezkedett.

Ily conservatív alap a nagybirtokban kínálkozott volna, ha ez az alsóbb agrárrétegekkel érdeksolidaritását megérezve, a szövetkezetek mellett birtokreform terére is lép s a kivándorlást, a paraszt socialismus hangulatának erősödését alkotó socialis munkával megakasztja és a második nemzedék alatt megindított munkáját abba nem hagyja.

Az egyházpolitikai törvények kiinduló pontjai lehettek volna a néppárt helyett kereszténysocialis párt alakulásának, mely az ipari munkásság ügyét fölkarolja.

Ugyanez a reform lehetett volna indoka a világi katolikuskok bevonásának az egyház világi ügyeinek kormányzatába s vele az egyház erősítésének, — nemcsak a radicalisok laicisáló törekvése, — de a liberalis iránynak az egyén polgári és politikai jogainak a vallástól való függetlenítéséből, az egyéni lelkiismereti szabadságból, egyéni felekezetenküliségből származható veszélyei ellen. Ily alakulat conservatív erőt jelentett volna a radicalismus ellen, de a liberalis erő ellen is, a mennyiben ez csak az állami életre (pro foro externo) követeli elvei hatályát, az egyházi élet terén ellenben biztosítja a hívőt, hogy itt teljesen vallása szerint élje le életét. Mert a liberalis irány az államot és egyházat mint coordinált souverain világot fogadja el, az elsőt a külső cselekedetekre, a másikat a cselekedetek legbelsőbb motivumaira is. A nemzet egészében az így, a liberalis elv szerint alakult egyház nagy conservatív, az egyeseket egybekapcsoló erővé válik, míg a radicalis elv ellenben legyöngíteni, ha lehet megsemmisíteni törekszik az egyesek lelkiismeretét, hitét kényszerítő laicus rendszabályai által.

Székfü elhamarkodott mondásai között kiemelkedik az az állítása, hogy az egyházpolitikai törvények után az egyedül helyes pártalakulás a conservatív és radicalis lett volna. Mert e kettő úgy áll egymáshoz, mint egymást kiirtani akaró ellenség, mint teszem 67 és 48, mint kurucz és labancz, mint polgári és bolsevista, holott conservatív és liberalis a történelem színpadán egymás mellett, egymást felváltva bírták a nemzeteket szolgálni, mert nem álltak kizáró ellentétben, így állnak Széchenyi conservatív reformer gondolatában is.

Egyházi viszonyaink között csak két megoldás kínálkozott: fenntartani sokféle egyházi házasságjogi rendszerünket, a valláscserélésnek indirect állami kényszerével, a családi állapot frivol megingatásával, a másik a kötelező polgári házasság, az egyház pro foro interno hatalmának érintetlen hagyásával. A harmadik nálunk lehetetlen megoldás, a facultatív polgári házasság, — hogy az osztrák Nothehe-ről ne is szóljunk,

mint a vallástalanságra egyenesen fölhívó állami intézményről, — csak olyan államban lehetséges, a hol, mint Angliában, egyetlen törvényes egyház van, a protestáns püspöki szervezetű államegyház, melyhez jog szerint minden angol tartozik, tényleg bármilyen vallású legyen és a mely előtt köthet egyedül egyházi házasságot polgári joghatálylyal. Miként szabadul a tényleg nem anglikán vallású angol e kényszer alul? Azáltal, ha a népszámláló anyakönyvi hivatal előtt illetőleg ennek engedelmével köt házasságot, melynek egyedül van az anglikán pap előtt kötötté mellett polgári érvényessége, a nem anglikán vallású felek papjájának nincs. Ily egyetlen törvényes, mint az angolok a magukét híjják, alkotmányos egyház (established by law) nálunk már 1790 óta nincs. A polgári házasság életbeléptetésének időbeli előbbretétele a közigazgatás reformjájánál, súlyos kifogás alá esik. Miért is történt? A 67-iki kiegészítést, e nagy conservatív érdeket egyedül biztosító szabadelvű párt megmentése érdekében, mely a véd-törvény, a közigazgatási javaslat körül erős kudarczot vallott.

Ha a polgári házasság létesítése, a lelkiismereti szabadság végkövetkezményének, a felekezetenküliségnek lehetővé tétele után a liberalis párt az állam viszonyát a katolikus egyházhoz és a bevett egyházakhoz egyéb tekintetben is megváltoztatja, radicalisnak lehetne nevezni egyházpolitikáját. Mivel azonban helyüket az állam alkotmányában meghagyja, vagyonukban megvédi, sőt őket az államkincstárból segélyzi, közigazgatási hatalmával támogatja, nem vallási tanintézeteket az államiakkal egyenjogusítja, távol áll az a radicalismustól s ha egyházpolitikája nem nyugszik is a keresztyén hiten, mint az angolé, mert az áttérés, a felekezetenküliségben kifejezett elve mást mutat, az egyéni lelkiismeret, meggyőződésnek emberi szempontból mégis nagy erkölcsi értéke előtti meghajlás rejlik az általános vallásszabadságon túl, az egyéni lelkiismeret hitkényszer alól való mentességének elismerésében.

Legjobban bizonyítja e törvényhozásnak nemcsak nem radicalis, még kevésbé keresztyénellenes, sőt az állam keresztyén jellegének megóvását célzó irányát a bevett keresztyén egyházakkal szemben elfoglalt, fennebb kiemelt állás-

pontja. Az egyest erkölcsi okból nem köti hitkényszerrel bevett egyházához, de ez egyházakat mindenképen védi, erősíti, magáénak, saját célja részének tekinti. E törvényhozás az általános vallásszabadság, sőt a felekezetenküliség lehetőségének szentesítése ellenére is, az egyházak irányában tanúsított magatartása által conservatívva lesz, távol áll attól a radicalis iránytól, mely már Deák hattyúdalában, 1873-ban, ugyan még homályosan, megcsendült.

Talán nyitott ajtót döngettem Szekfü könyvének alap-tételét czáfolva, hogy XIX. századi újjászületésünk óta lefolyt korunk a hanyatlás kora volt.

Kényszerítve voltam erre is, mivel e hanyatlás okát a liberalis irányban találta, mely a kor alapiránya volt.

Tévedésének forrását a liberalis és conservatív elv mibenlétéről alkotott fogalmában vélvén föltalálni, az ő, egyébként nagyon elterjedt popularis, hogy ne mondjam, vulgaris fogalmával kénytelen voltam mást szembeállítani.

Sikerült-e ezzel majdnem egy százados történetünk jelenségeit kielégítőbben magyaráznom, a harmadik nemzedék alatti hanyatlásunk, katastrophánk okozásának vádjá alól a liberalis irányt fölmentenem, az olvasó döntse el.

Mielőtt végszavamra áttérnék, lehetetlen abbeli meggyőződésemet ki nem fejezni, hogy bármennyire át legyek is hatva az egyéniség, a liberalis elv szűkebb körre vonulásának s a conservatív elv terjedésének tudatától a jövőben, legyen ez a szövetkezés, a testületi szakszervezkedés, az állami beavatkozás javára, az egyéniség liberalis örök elvét csak a keresztényen civilisatiót megdöntő chaos romjai fognák egyidőre eltemetni, a melybe azonban a conservatív elv is belépusztul, mint az emberi életnek szintén absolut pólusa.

Továbbá meg kell állapítanom fejtegetéseim eredményeként, hogy a liberalis irány e korszak alatt, mint erre ismételve rámutattam, a conservatív elv követelményeinek is védőjévé vált sok irányban, mert a nemzeti lét e második, nagy concentráló erejének, a kurucz 48-as és a labancz 67-es élet-halál harcban, más forrása kivüle hiányzott. Ennélfogva hanyatlásunk, katastrophánk okául odaállítani mind a fogalmi logikával, mind a történelem okozati lánczolatával ellenkezik.

Nem célja e soroknak katastróphánk okainak pragmatikus vizsgálata. De az egyik okra rámutatni éppen Szekfü könyvének vádja utal. A liberális iránynak alaptévedését, Tisza István tragikumának okát abban látja, hogy az állammal, a parlamenttel akarta a nemzetet megmenteni s nem gondolt ennek gazdasági, szellemi társadalmával. Fennebb előkerült már e vád s ellene a kifogás. A társadalom soha sem mentett meg nemzetet, ehhez állam is kell s ebből legalább is hadsereg, minőt a forradalmi francia társadalomnak rögtön hevenyészett Carnot, de meg fejedelem, legyen az akár egy ember, mint Cromwell vagy Bonaparte, akár három, mint a francia consulok, akár öt, mint a directorok és közigazgatás, melyet katonásan beállított Bonaparte.

Ha symptomatikus álláspontról nézzük a közjogi gerendázatunk körüli küzdelmeinket, könnyű az erre fordított áldozatokat kárba vesztetteknek tekinteni. De mivel e gerendázat, mint az ember testéhez ennek csontállománya, a nemzet teljes életképességéhez szükséges, hiábavaló a csontképződés biztosítására fordított áldozatokat elítélni.

A dolog lényegéig hatolva, sajnos, azonban arra az eredményre kell jutnunk, hogy államunk e jogi gerendázatában, a nemzettest, a *Sacrae Coronae corpus*-ának csontvázában az arányok, a szilárdság, a fölé és alárendelés, az alkalmazkodás szempontjából a legnagyobb hiányok vannak, melyek a szent korona egész testét könnyen tétlenségre kárhoztatják, ingadozó, bizonytalan járásúvá, az egészet actio-képtelenné teszik, a testben rejlő, parancsolni akaró léleknek a csontvázrészek nem engedelmessé válnak, minélfogva nincs meg e jogi gerendázat legmagasabb, törvényi s alantasabb hatósági tractusa előtt a szükséges hódolat, tisztelet a szent korona egyes tagjaiban sem.

Az országgló nemzettest erejének, tekintélyének ily fogyatékosága természetesen átszármaszik a földmivelő, iparos, kereskedő, szellemi munkát végző nemzettestre, vagyis a nemzet társadalmára.

A tekintély, a felsőbbség és alárendeltség elvének a harmadik nemzedék alatt legmélyebbre sülyedése volt véleményem szerint katastróphánk szégyenletességének egyik igen

lényeges oka. Nem az volt a főhiba és baj, hogy mindenekelőtt az állami gerendázat legnélkülözhetlenebb részét, a parlamentet és a hadsereget úgy ahogy actióképessé akarta tenni e nemzedék, — készen volt az elintézésre a közigazgatási, a társadalomra épen legfőbb fontosságú polgári törvénykönyvi javaslat is, — hanem az, hogy állami alkotmányszervezetünk néhány főelvének ellentétes voltáról, tarthatatlanságáról nem volt a közvélemény meggyőződve, ezekre nézve liberalisok és ellenzékiek árnyalatokban, fokozatban különböztek csak.

Értem ez elvek alatt azokat, melyek alkotmányunknak alapjellegét megadják. Ezt pedig abban találom, hogy nem gondoskodik egyformán az államhatalom erejének gyakorlásáról és visszaéléseinek meggátlásáról, sőt az elsőnek kárával utat nyit nem jogos akadályok támasztására, mit úgy is fejezhetni ki, hogy az államhatalom erősítése helyett, ellene ok nélkül is biztosítékokat, garantiákat állít. Az alkotmánynak «kézi vagy jelzálogi» biztosítása tekintetében a pártok között az ellentétek nem voltak mélyrehatók. Mindenki első sorban biztosítékokat, azaz külső akadályokat keresett a hatalom visszaélései ellen.

Ez alapjelleg oka egyrészt alkotmányunk középkorias hagyományaiban, másrészt az unióban rejlik, mely egy más állam hatalmas fejedelmét emelte kisebb erejű országunk fejedelmi székébe is, a mi természetszerűleg vezetett az idegen állami érdekek behatása elleni védekezésre, akadályok, garantiák keresésére, az államnak tisztán jogi, szinte magánjogi alakulat gyanánt való kezelésére, holott annak legmagasabb sphaerájában, midőn külügyekben állást foglal, vagy belügyekben törvényt alkot, háttérbe szorul jogi oldala s orientálódásában legfőképen csak az erkölcs által korlátozott létérdekei vezetik.

Az aranybulla ellenállási záradékát két századdal ezelőtt eltörültük, szelleme azonban nem vészett ki alkotmányunkból. A nemzetet, mint a szent korona fejében és tagjaiban élő, egységes testet állandóan használtuk közjogi formulának, sőt Hajnik Imre óta egyenesen államunk jogi mivoltának jelzésére, a mi azonban főleg az előbbi századokban nem akadályozott meg, de legutóbbi időkben sem, hogy a szent korona

testének feje és tagjai egymással, mint az állami egységig el nem jutott középkori királyok a rendekkel, szerződést kötőnek tekintessenek, a mi nyilván fejedelmi uniónk miatt történt. A szerződések és törvények közjogi ereje tekintetében a tarthatatlan álláspontok mindegyik oldalon előfordulnak.

48-iki alkotmányreformunk nem szakított a multtal, de annak alkotmányilag leglényegesebb recipiált elemeit nem olvasztotta egybe a régiakkal, így ezek elvei átjöttek új adótörvényhozási és költségvetési jogunkba, hasonlóképen megmaradt a felelős kormányrendszerben a törvényhatóságok homályos, alkotmányvédő hivatása.

Valóságos közjogi chaos szakadt mindezek folytán reánk, ebből a törvénytiszteletnek, a tekintélynek hiánya, az ellenállás szelleme a parlamenttől lefelé. A nemzet a maga életét legfőbb csúcsain, a törvények megszabta utak helyett a pactumok rejtekein keresztül birta csak folytatni és mint már 1913-ban megírtam (Bud. Szemle 153. köt. 49—74. l.), hűdéses állapotba, genyvrőségbe esett, melyből a világháború riadója szinte csodaszerűen galvanizálta életre.

Az ellenállás középkori elve alapján tagadta meg az ellenzék a törvényes úton létrejött delegatiókban a részvételt, egy emberöltőn át, erősen megingatva ezzel a törvény szent-ségének erejét.

Az obstructiók a törvényhozó test tekintélyét rontották le, a rendes, törvényes költségvetés nélküli állapot lehetősége az alkotmány komolyságában való hitet. A törvényhatóságok a törvény concret végrehajtóiból, az államnak és társadalomnak szükségleteit fedező javak kiszolgáltatóiból, adminisztrációiból, közigazgatásból fölemelkedtek az alkotmány védbástyaivá, a felelős kormány törvényes rendszerében is, melylyel őket sem az 1870-iki, sem az 1886-iki törvények, sem a gyakorlat nem hozta összhangba, mint a 48-ik 16. törvényezikk is szükségesnek látta.

A nemzet hétköznapi életének, éjjel-nappal dolgozó, legfontosabb szerve a közigazgatás, a melyen fordul meg, lesz-e törvénybeli papírosakaratából valóság, eredmény az ország minden zugában? 1870-ben megkísérelt első, 1886-iki második, 1891-ben avortált harmadik rendezése óta egy állandó

kérdőjel maradt. Alkotmánybástyai magas és közönséges szükségleteket kielégíteni tartozó egyszerű hivatása közt ingadozva, a magas napi politikába, alkotmányvédő hatásköre által, már beállítva, az államnak az egyesekig országszerte elnyúló e keze ekként a tekintély-, a törvénytiszteletnek, a fegyelemnek érzetét, minden alkotmánynak éltető lelkét, épen úgy nem terjesztette, erősítette, a mint nem az akadémiai jogvitákba vagy atletai harczokba tévedt, határozni nem bíró parlamentje.

Végösszeomlásunkban bizonyosan jelentékeny része volt a közszellem e tekintélyellenes irányának, melyet meg alkotmányunk garantialis elemeinek túltengése, középkori és modern elveinek összhangtalansága, alkotmányos felfogásunk ebből eredt éles ellentétei 1861 óta érleltek. Nem a hazatérő katonaság, nem a socialista csoport, nem a fővárosi mob varázsütésére omlott össze közrendünk. Összeomlott, mert legfőbb elveit, legfőbb tényezőit, főnállásának, erejének e pilléreit nem tartotta föltétlen, egységes nemzeti meggyőződés s nem vette körül a sérthetetlen szentség nimbusával.

CONCHA GYŐZŐ.

NÉPÜNK NYELVISMERETE.

Második és utolsó közlemény.¹

A magyar nyelvnek és magának a magyarságnak is legnagyobb erőssége a városokban van. Az összes városokban a lakosságnak 88·4%-a tud magyarul s ez az arányszám 1880 óta, a mikor 73·3% volt, nem kevesebb, mint 15·1-del ment feljebb. A falvakban természetesen a magyar nyelv terjedésének nincsenek meg hasonló mértékben az előfeltételei, már csak a miatt sem, mert maga a magyarság a falusi népességben kisebb mértékben van képviselve; mindazonáltal a magyarul tudók arányszáma még a falusi népességben is 48·5%-ról 58·7%-ra ugrott 30 év alatt. A magyar nyelvismeret a most elszakításra ítélt területeken is mindenütt nagy arányokban terjedt, sőt mondhatni, még nagyobb mértékben, mint a magyar többségű területeken, a hol a magyar nyelvet már eddig is nagyobbbrészt beszélte a lakosság. Például a Duna balpartján 30·5%-ról 44·4%-ra, a Tisza jobbpartján pedig 48·4%-ról 64%-ra szökött a magyarul tudók aránya. Még nagyobb a javulás a Tisza-Maros szögén 20·8%-ról 36·1%-ra s csak Erdélyben marad a javulás mértéke az országos átlag alatt, de itt is 35·5%-ról 44·1%-ra emelkedett a magyar nyelvet tudók aránya a három utolsó évtizedben (az erdélyi városokban 63·8%-ról 79·7%-ra).

A nyelvismeretre s különösen a magyarul tudásra vonatkozó adatok nemcsak abból a szempontból fontosak, mert Magyarország demographiájának egy érdekes részét világítják meg, hanem azért is, mert épen ezekkel az adatokkal lehet a leghatározottabban megczáfolni azokat a vádakat,

¹ Az előbbi közleményt lásd a *Budapesti Szemle* 1921. évi 531. számában.

a melyet ellenségeink hangoztatnak, hogy t. i. a magyar hivatalos statisztika czélzatosan meghamisította a nemzetiségek számát. A vádat ellenségeink többnyire úgy formulázzák, hogy a magyar népszámlálás a magyarul tudó nemzetiségeket kivétel nélkül magyarokul mutatta ki s ezekkel növelte a magyarok számát és csökkentette a nemzetiségeket. Ha ez az állítás igaz volna, akkor a magyar népszámlálás egyáltalán nem mutathatna ki magyarul tudó nemzetiségit, holott ilyen nem kevesebb, mint 1.875,789 volt az országban. Igaz, hogy ezzel szemben a magyarok között is van 2.046,711 lélek, a ki nemcsak magyarul, hanem más nyelven is beszél, a két szám tehát egymást majdnem kiegyenlíti. Ha feltételezzük azt, hogy a magyart és még egy nyelvet beszélők között egyetlen magyar sincs, akkor is a helyzet az, hogy az ilyen két nyelvet beszélőknek csak valamivel több mint fele van a magyarsághoz számítva, a másik fele a különböző nemzetiségekhez. Visszamenő adataink viszont azt is mutatják, hogy a magyarok között más nyelvet tudók száma jóval kisebb mértékben szaporodik, mint a nem magyarok közül a magyarul tudók száma, holott ha a magyarul megtanult nemzetiségeinket fokozatosan a magyarok közé számítanók be, úgy ép ennek az ellenkezője mutatkoznék.

Az oláhokkal szemben, a kik leginkább hangoztatják ezt a vádat, még egy erős statisztikai érvünk van. Ha mi a magyarul tudó oláhokat magyarokul mutattuk volna ki, akkor ezeknek a mi statisztikánkban oláhus tudó magyarok gyanánt kell szerepelniök. Nem szólva arról, hogy mi kimutatunk 373,822 magyarul tudó oláhus az oláhok között, a mi már maga is megczáfolja a vádat, a magyarok között tényleg kimutatunk 400,096 lelket, a kik viszont oláhus is beszélnek. Ezek volnának tehát a vád szerint elsikkasztott oláhok. Csak-hogy nem veszik észre a könnyelmű vádaskodók, hogy e 400,096 ember közül görög-katholikus vallású mindössze 36,907, görögkeleti pedig csupán 14,840; e két felekezet tehát csak 13%-ot tesz ki, az oláhus tudó magyaroknak e szerint 87%-a olyan felekezetekhez tartozik, a melyekről maguk az oláhok elismerik, hogy híveik között alig akad oláh.

Adataink hitelességét igazolni tudjuk még a korcsopor-

tok szerint részletezett adatokkal is, a melyekből az tűnik ki, hogy a magyarok közül csak anyanyelvükön beszélők aránya még azokban a korcsoportokban sem esett, a melyekben leginkább lehet feltételezni azt, hogy a magyarul tudó nemzeti-ségek a magyarok közé számítottak, értjük itt az iskolás gyermekek és a hozzájuk legközelebb eső korosztályok csoportjait.

A magyar nyelv ismeretére vonatkozó adatoknak nagy jelentőségük van azért is, mert megmutatják azt, hogy ha a történeti Magyarországon nincs is meg a nyelvi egység oly értelemben, mint a hogy megvan a legtöbb nyugat-európai államban, de többé-kevésbé megvan egy évtizedről-évtizedre fokozatosan erősödő kapocs: a magyar nyelv általános elterjedése. Az a nyers szám, a mely a magyar nyelvtudás arányát jelzi, nem fejezi ki teljes mértékben azt az erőt, a melyet ez az összekötő kapocs képvisel, mert hiszen az összes népességben benne vannak az egész apró gyermekek és a teljesen elaggottak is, a kikre nézve nem nagy jelentőségű az, hogy értik-e vagy nem az állam hivatalos nyelvét. Ha csak a 12 éven felüli népességet vesszük, máris 66·4%-ra megy fel a magyarul tudók aránya, az iskolából éppen kikerült korcsoportokban pedig 70%-ot is meghaladja az arányszám. Az iskolavégzettséggel pedig még egyáltalán nincs befejezve a magyar nyelvtudás terjedése, mert éppen népszámlálási adatainkkal lehet bizonyítani azt is, hogy a magyar nyelvet maga az élet terjeszti nagy mértékben, az iskola úgyszólván csak az alapot adja meg hozzá. Az 1871-től 1880-ig terjedő években született férfiak közül pl. 1900-ban magyarul tudott 28·9, ugyane korcsoportból 10 év múlva már 35·9%. Tíz év alatt tehát további 7%-a tanult meg magyarul a 20—30 évek közé eső nem magyar anyanyelvű férfiaknak. A nőknél ilyen nagy mértékben nem lehet javulást constatálni, javulás azonban ott is mutatkozik, világos jeléül annak, hogy a nők közül is sokan már felnőtt korban tanulnak meg magyarul.

A férfiak közül, a kik részben már a katonaságnál megtanulnak magyarul, s a kiknek foglalkozásuknál és kereseti viszonyaiknál fogva a polgári életben is sűrűbb alkalmuk van a magyar nyelv elsajátítására, természetesen majdnem minden korcsoportban jóval többen tudnak magyarul, mint a

nők közül. A férfiaknak sokkal több érintkezésük van a közigazgatással, s általában a hatóságokkal s így elsősorban fontos az, hogy a férfiaknak s különösen az írni-olvasni tudó férfiaknak hányadrésze beszéli az államnyelvet. Az 1910. évi népszámlálás megállapítása szerint a 24 éven felüli írni-olvasni tudó férfiaknak már 77·5%-a tudott magyarul s csak 22·5%-a nem beszélte a magyar nyelvet. Ez az arányszám az intelligensebb és a gazdasági életben jelentékenyebb szerepet játszó foglalkozási és társadalmi csoportokban még jóval magasabbra rüg. Így pl. az önálló iparosoknak 84·6%-a, az ipari munkásoknak 86·6%-a, az önálló kereskedőknek 89·5%-a, a kereskedősegédeknek 93·4%-a, a közlekedési segédszemélyzetnek 94·4%-a, végül az értelmiségi foglalkozásúaknak 97·6%-a beszél magyarul.

Hogy 1910 óta mennyit fejlődött a magyarul tudás, azt az integráns Magyarországra vonatkozólag most — sajnos — nem fogjuk tudni megállapítani. De hogy a világháború nagy mértékben terjesztette a magyar nyelvet, különösen a férfiak körében, arra nézve van eléggé jó támpontunk. 1917 végén ugyanis a választójogi reform céljaira statisztika készült a fronton volt magyarországi katonákról. Ennek eredménye azt mutatja, hogy e katonák közül, kik között természetesen minden nemzetiségű megfelelő arányban találtatott, nem kevesebb mint 85% tudott magyarul, még pedig a kisszámú analphabéták közül csak 60·4%, az írni-olvasni tudók közül ellenben 89%. Az 1910. évi adatok szerint az írni-olvasni tudó nagykorú férfiaknak még csak 77·5%-a volt magyarul tudó, 7 évvel később pedig már a hasonló korú férfiaknak 89·0%-a, 7 év alatt tehát nagy javulásnak kellett bekövetkeznie. Bizvást lehet állítani ezek alapján, hogy az integráns Magyarországon ma a felnőtt férfilakosságnak $\frac{4}{5}$ része beszéli a magyar nyelvet, az írni-olvasni tudó felnőtt férfiaknak pedig közel kilencz-tized része. Ez a körülmény egészen más színben tünteti fel Magyarország nemzetiségi viszonyait. Kétségtelen ugyanis, hogy egy egységes hivatalos nyelvvel bíró államban a vezető nemzetiséghez nem tartozók közül csak azok érezhetik esetleg az idegen nemzetiség hátrányát, a kik az állam hivatalos nyelvét nem értik. Ilyen pedig Magyarországon a férfinépeség-

nek csak 20%-a s ez az arányszám is folyton fogy. A nőknél az arányszám valamivel nagyobb, de viszont a nőknek, a kik túlnyomórésztben a családi élet körére vannak szorítva, kevésbé is van szükségük a hivatalos nyelv tudására.

Ha Magyarországot meghagyták volna teljes egységében, a magyar nyelv minden mesterkedés és erőszakolás nélkül, tisztán a természetadta viszonyok segítségével és az eleven gazdasági élet szükségszerű következményeképp néhány évtized alatt annyira általánossá vált volna Magyarországon, hogy ezzel a nemzetiségi kérdés önmagától megszűnt volna. Nálunk is ugyanaz történt és történt volna ezentúl is, a mi a szerencsésebb fekvésű és szerencsésebb multú nyugat-európai országokban már régebben megtörtént, vagy — jóval előrehaladottabb állapotban — még most is folyik. Hiszen tudjuk azt, hogy nem szólva Németországról, még magának Franciaországnak és Nagy-Britanniának is van nemzetiségi kérdése. Franciaországban ott vannak a bretonok és a baszkok, Nagy-Britanniában pedig a királyságnak mind a három részében vannak még maradványai az ősi kelta nyelvet beszélő lakoságnak. Franciaország népszámlálásaiban gondosan titkolja nemzetiségi kérdését, sem azt nem mutatja ki, hogy lakosai milyen anyanyelvűek, sem nyelvismeretükre nem kíváncsi. Hozzáértők azonban, azt állítják, hogy az 1.250,000 főnyi breton népből még most is csak 500,000-en tudnak francziául. Nagy-Britannia és Irország ellenben újabb népszámlálásainál részletesen kimutatja nem ugyan a nemzetiséget, de a nyelvismeretet s ezekből az adatokból ugyanaz a tanulság látszik, mint a mi adatainkból, hogy az államnyelv ott is rohamosan foglal tért a kelta nemzetiségűek között, azzal a lényeges különbséggel mégis, hogy míg nálunk a magyar nyelv terjed ugyan a nemzetiségek között, de maguknak a nemzetiségeknek birtokállománya alig változik, addig Nagy-Britanniában a kelta nyelven beszélőknek száma is rohamosan szorul vissza az angol nyelv terjedése elől. Néhány adat érdekesen világítja meg ezt a folyamatot. Walesben a népszámlálás 1891 óta mutatja ki a csak walesi nyelven és az angol és walesi nyelven beszélők számát. Az előbbieket, t. i. a csak welsi nyelvet beszélők száma 1891-ben volt 508,036, 1901-ben 280,905 és

1911-ben már csak 193,095. A mindkét nyelvet beszélők száma ugyan itt növekedett, úgy hogy tulajdonképen walesi nyelven 1911-ben többen beszéltek, mint 1891-ben. De ez a csekély növekedés annyira nem tartott lépést az összes népesség szaporodásával, hogy az országész népességében a walesi nyelvet beszélők aránya 20 év alatt 54·0%-ról 44·1%-ra csökkent.

Skócziában az elangolosodás folyamata sokkal előbbre van, mert ott már nemcsak relative, hanem abszolút számban is folyton fogy a gael nyelven beszélők száma. 1891-ben még 254,415-en tudtak gael nyelven, tehát a lakosság 6·3%-a. 1911-ben már csak 202,398-an, vagyis a lakosság 4·3%-a. Még nagyobb mértékben vesz ki a csak gael nyelven beszélő lakosság, 1891-ben még 43,738 lélek volt ilyen, 1911-ben már csak 18,400. A fejlődés irányát már ezek a számok is mutatják, de még élénkebben jelzi ezt az irányzatot az a két adat, hogy 1911-ben a 20 éven felüli népességnek még 5·7%-a, a 20 éven aluli népességnek már csak 2·2%-a tudott gael nyelven. Különbösen ilyen kor szerint részletezett adatok Walesre vonatkozólag is állnak rendelkezésünkre, a melyek közül csak ezt a néhány erősen bizonyító adatot emeljük ki: Walesben 1911-ben a 65 éven felüli népességből általában angolul tudott 76·4%, walesi nyelven tudott 60·2%. A legfiatalabb korcsoportban ellenben, a 3—15 évesek között már 90·5% tud angolul és csak 38·5% welsi nyelven.

Még rohamosabbnak mondható Irországban az ir nyelvnek térvesztése. Itt nemcsak 1891, de 1861 óta vannak adataink. 1861-ben Irország lakosságából csak ir nyelven beszélt 163,275, 1891-ben már csak 38,192, s 1911-ben csupán 16,873. Ir és angol nyelven tudott 1861-ben 942,261, 1891-ben 642,053, végül 1911-ben már csak 565,573. Az ir nyelvet beszélők összes száma tehát 1.105,536-ról fokozatosan leszállt 680,245-re, majd 582,446-ra. Arányszámokban kifejezve Irország lakosságából 1861-ben ir nyelven tudott 19·1%, 1891-ben 14·5%, és 1911-ben már csak 13·3%. Ha az egész egyesült királyságot összefoglaljuk, 1891-ben még 1.844,949 volt a különböző kelta nyelveken beszélők száma, 1901-ben ez a szám leszállt 1.801,772-re és 1911-ben 1.776,811-re. A lakos-

zághoz viszonyítva 1891-ben még a népesség 4·9%-a tudott kelta nyelven, 20 évvel később már csak 3·9%.

Nagy-Britannia és Írország népszámlálásaik alkalmával az anyanyelvet nem kutatják, csak a nyelvismeretet, így tehát nincs módunkban megállapítani azt, hogy mennyi tulajdonképpen a kelta nyelvű népesség száma. Figyelembe véve azt, hogy ezek a nyelvek kihalóban vannak, továbbá, hogy a kelta nyelvű népeknek túlnyomó nagy többsége angolul is beszél, nem hihető, hogy maguk a született angolok nagyobb számban elsajátítják a kelta nyelveket; fel lehet tehát tételeznünk, hogy mindazok, a kiket az angol népszámlálások kelta nyelven beszélők gyanánt kimutatnak, tulajdonképpen valamennyien anyanyelvük szerint is kelták. Ha most már ezek számát viszonyítjuk a két nyelvet beszélők számához, kiderül, hogy 1891-ben a keltáknak még csak 68·0%-a tudott angolul, 1911-ben pedig már 87·1%-a. Angolország tehát sokkal nagyobb mértékben és sokkal nagyobb eredménnyel terjesztette az angol nyelvet nemzetiségei körében, mint a hogy azt mi cselekedtük. Ez az egész beolvasztási folyamat pedig tulajdonképpen csak a múlt század folyamán ment végbe, mert a XVIII. század végéig az írek is eléggé megőrizték nyelvüket. Írország történetéről szóló munkák azt állítják, hogy 1800-ban Írország 5.200,000 főnyi lakosságából még 4 millió volt ír nyelvű, kiknek több mint fele egy szót sem tudott angolul; ma ilyen csak 17,000 van egész Írország területén.

A nyelvismeretre vonatkozólag az európai államok közül — sajnos — még csak az egyetlen Belgiumról vannak adataink. Több állam kérdezi ugyan az anyanyelvet, vagy a nemzetiséget, de a nyelvismeretet nem, vagy ha ez utóbbit kérdezi is, mint pl. Poroszország a német nyelv ismeretét, az adatokat nem dolgozza fel, vagy legalább is nem teszi közzé. Az északamerikai Egyesült-Államok szintén tudakolják az összes 10 éven felüli népességnél az angol nyelv ismeretét, közzétéve azonban az így nyert adatok sincsenek. Még Schweiz sem érdeklődik népszámlálásai alkalmával lakóinak nyelvismereete felől, csupán az anyanyelvet kérdezi. A külföldi államok közül legtökéletesebb statisztikája van a nyelvismeretre vonatkozólag Belgiumnak, a mely 1866 óta minden népszám-

lálásnál kimutatja, hogy lakosságából hányan tudnak francziául, flamandul és németül, sőt a nyelvtudást részletezi a szerint is, hogy hányan tudnak csak francziául, flamandul, vagy németül, azután francziául és flamandul, francziául és németül, flamandul és németül, végül mind a három nyelven. Ennek a statisztikának a hibája azonban, hogy csak a nyelvismeretre fekteti a súlyt, de magát az anyanyelvet nem kérdezi, úgy hogy egészen pontosan nem lehet megállapítani azt, hogy a francziák közül hányan tudnak flamandul, a flamandok közül francziául és így tovább. Minthogy azonban a legutolsó népszámlálásnál a több nyelvet beszélőket részletezték a szerint is, hogy közülök hányan beszélnek elsősorban francziául, flamandul vagy németül, ezeknek a számoknak a figyelembevételével maguknak az egyes nemzetiségeknek számbeli erejét és fejlődését is meg lehet határozni s hozzávetőleg azt is, hogy az egyes nemzetiségek közül hányan beszélik a többiek nyelvét. E számítások végeredményei nagyon érdekes folyamatot világítanak meg. Kiderül ebből, hogy 1866-ban Belgium összes lakosságából francia volt 44·8%, flamand 54·1%, német 1·0% és egyéb 0·1%. 44 évvel később, 1910-ben az arányszámok majdnem teljesen ugyanazok, francia 44·6%, flamand 54·2%, német 1·1% és egyéb 0·1%. Ellenben nyelvismeret tekintetében a következő változások történtek: francziául tudott 1866-ban a lakoságnak 49·2, 1910-ben 53·3%-a, flamandul tudott 1866-ban 56·4, 1910-ben 58·5%, németül tudott 1866-ban 1·3%, 1910-ben 2·3%. Míg tehát a flamand nyelvismeret aránya csak kettővel ment feljebb, addig a népesség kisebbik része által beszélt francia nyelv 4·1-del emelte arányszámát, vagyis kétszer nagyobb haladást tett, mint a flamand nyelv. Még érdekesebb, ha azt nézzük, hogy a két időszakban a két fő nemzetiség milyen mértékben bírta a másik nyelvét. Kiderül az, hogy míg a francziák közül flamandul 1866-ban 5·1% tudott, s ez az arányszám 1910-ig csak 9·3%-ra nőtt, addig a flamandok közül már 1866-ban 7·8% tudott francziául, 1910-ben pedig már 15·1%. Figyelembevée azt, hogy a francia-flamand nyelvhatár elég éles s a két nyelv tulajdonképen csak Bruxelles környékén keveredik, végül még azt a szintén fon-

tos körülményt, hogy a flamandok száma 700,000-rel több, mint a francziáké, a franczia nyelv gyorsabb terjedését csak annak tulajdoníthatjuk, hogy Belgiumban a hivatalos nyelv franczia. A hivatalos nyelv tehát ott is utat tud magának törni nagyobb néprétegekben, a hol a lakosságnak többsége nem tartozik ahhoz a nemzetiséghez, a melynek nyelve szerepel hivatalos nyelv gyanánt.

Ha volnának adataink a többi országokról, bizonyára mind azzal a tanulással járnának, hogy az államnyelv minden országban, a hol más nyelvűek is vannak, terjed a nemzetiségek között. Erre egyébként magukból a nemzetiségi adatokból is lehet következtetni, mert többnyire azt látjuk, hogy ott, a hol a nemzetiség hosszabb időn át ki van mutatva, az uralkodó nemzetiség arányszáma fokozatosan növekszik az ország lakosságában. Ez az eset pl. Németországban, Bulgáriában, Szerbiában, Finnországban, Olaszországban. A volt Ausztriában, a hol a németeken kívül a többi nyelveknek elég kiterjedt nyelvi jogai voltak, a németek aránya állandóan csökkent, annak ellenére, hogy Bécs és környéke, továbbá a csehországi német iparosvidékek sok idegen nyelvűt szívtak fel. Az előbbire jellemző, hogy míg a Nyugat-Magyarországon lakó németek közé telepített horvátok mai napig is megőrizték nemzetiségüket, addig az ugyanakkor Alsó-Ausztriába telepített horvátok már teljesen beolvadtak a német környezetbe, pedig Czoernig statisztikája még a múlt század 50-es éveiben is 15 falut sorol fel, a melyekben a horvátok akkor még többségben voltak. Schweizban a többségben lévő német elem csak azért nem tud tért foglalni, mert a három nyelv teljesen egyenjogú s kantononként alig keveredik, ezenkívül Olaszországból olyan erős bevándorlás folyik, hogy az utolsó 20 év alatt az olaszok száma majdnem megkétszereződött.

A tanulás tehát mindezekből az, hogy minden állam igyekszik az uralkodó nemzetiség nyelvét terjeszteni, mert az államnak érdeke az, hogy minden egyes lakója ugyanazt az egy nyelvet értse. Magyarországnak is meg volt ehhez a joga épen olyan mértékben, mint más nemzeti államoknak, annál is inkább, mert a helyzet Magyarországon sok tekintetben eltérő volt más államok viszonyaitól. Magyarországnak már kiala-

kulásának első idejétől kezdve ugyanazokkal voltak a határai, mint ma, s az állam megalakulásának idején oly kis számban élt itt az idegen nyelvű lakosság, hogy azoknak teljes nyelvi beolvadása néhány száz év alatt megtörténhetett volna, ha a folytonos betelepülések nem hátráltatták volna ezt a folyamatot. Magyarország ennek ellenére a XV. század végén már elérte azt az egységesülési folyamatot, melyet akkoráig a nyugat-európai államok s ha a török uralom be nem következik, Magyarországnak ma alig van több nemzetisége, mint Angolországnak, vagy Franciaországnak. A mi Magyarországon az utolsó évtizedekben folyt, az csak egy erősen megszakított folyamatnak sokkal nehezebb viszonyok között való folytatódása, mert míg a régi világban a nyelvterjesztés az alacsony fokú cultura folytán hosszabb-rövidebb idő alatt a teljes beolvasztáshoz vezetett, addig ma a nyelv terjesztésének sokkal több eszköz áll ugyan rendelkezésre, de a nyelv megtanulása csak ritka esetben jár az eredeti nemzetiségnek is megváltozásával. A magyar nemzetiségi politikának tehát a modern viszonyok között nem is lehetett célja az, hogy a nemzetiségeket nyelvüktől megfossza, a mint hogy ez nem is történt meg, hanem csak az, hogy a magyar nyelvet, mint az állam nyelvét és mint a gazdasági és kulturális élet nyelvét minél szélesebb körben elterjessze s hogy így idegen nyelvű polgárainak is megadja az egyéni boldogulás feltételeit. De nem is volt szükség arra, hogy maga az állam túlságosan erőltesse a magyar nyelv terjesztését, mert hiszen, a mint a statisztikai adatokkal bebizonyítottuk, az élet jobban terjesztette a magyar nyelvet, mint maga az állam. Hogy azután magán a magyar nyelvismereten kívül a magyar anyanyelvűek, tehát a magyar nemzetiségűek száma is sokkal nagyobb mértékben növekedett, mint a többi nemzetiségeké, azt a magyarság nem az állam erőszakos politikájának, hanem azon szerencsés körülmények összetalálkozásának köszönhette, a melyek egyenként és összevéve mind a magyarság fejlődésének javára szolgáltak. A magyarság nagyobb propagatív képessége, központi elhelyezkedése, a mely felé a belső vándorlás irányul, a városok és az értelmiség magyarsága, a nagyipar fejlődése, mely a nagyszámú magyar mezőgazdasági proletariá-

tusból toborozza munkásait, végül maga a kivándorlás alakulása is, mind olyan tényezők, a melyek a magyarság számát, vagy legalább is számarányát javították. Ez ejtette tévedésbe a nemzetiségi viszonyainkkal csak futólagosan foglalkozókat, kiket sok esetben még a magyarság ellen irányuló gyűlölet is befolyásolt. Ez a következetes térfoglalás, a mely a magyarság javára népszámlálásról-népszámlálásra mutatkozik, adta az okot annak a vádnak megalapozására, hogy a magyarság erőszakosan terjeszti nyelvét a többi nemzetiségek rovására, holott itt egy századok óta tartó megszakadó, de megint felújuló természetes folyamattal állunk szemben, a melyet időnkint megállítani vagy meglassítani lehet, de teljesen megakasztani még akkor sem, ha Magyarország egyes részei közé mesterséges határvonalakat húznak. A cultura át-tör a különben is gyenge határokon, a gazdasági élet keringése pedig, mihelyt a most lekötött erek felszabadulnak, áldásthozó melegét továbbra is ki fogja árasztani a végek felé s a végek ezentúl is táplálni fogják természetes központjukat, az ország szívéét. Erős a reményünk tehát, hogy ha a kulturális és gazdasági kapcsolatokat fenn fogjuk tartani elszakadt országrészeinkkel, a magyar nyelvismeret nem fog azokban visszafejlődni, s az egységesülés perczében, a melynek mindnyájunk törhetetlen hite szerint előbb-utóbb be kell következnie, nem kell a magyar nyelvterjesztés munkáját elől-ről kezdenünk; elvégzik azt helyettünk azok a természeti erők, a melyekkel a kores utódállamok hiába szállnak harcza.

KOVÁCS ALAJOS.

É R T E S Í T Ő.

Egy új verses regény.

Bárd Miklós: *Vezeklés*. Verses regény. Kiadja a Kisfaludy-Társaság. Budapest, Franklin-Társulat, 1920. 271 l.

A mily meglepetés volt Bárd Miklós lyrai költészete, mikor a fejlettségnek virágpompájába borulva bukkant fel irodalmunkban, ép oly meglepetés most verses regénye. Pedig költeményeinek eddigi gyűjteményeiben több mozzanat sejtethette volna velünk a költői egyéniség fejlődésének újabb irányát. Míg költői gondolatainak gazdagsága a lyrai költő lelkének mozgékonyására vallott, addig finom vonalú rajzai biztos megfigyelő tehetségről tanúskodtak. Szeme *A les* című költeményében a vidéki úri ház udvarának életéből oly jellemző részleteket ragadt ki, melyek a *Családi kör* egyes helyeire, Arany éles látásának fényes bizonyítékaira emlékeztetnek bennünket. *Bacsó Pál* című költői elbeszélése meg a jellemrajzoló erőnek határozott jele. Másrészt Bárd Miklós lyrai költeményeit a regényes elem is át- meg átfonta, elsősorban mint a költőnek lovagias világnézete, melyet a legeszményibb regényhős is megirigyelhetne. Mindez Bárd Miklós költői tehetségét az epikus költészetnek ahhoz a fajához vezette, mely Byron hatása alatt lyrába olvadt fel.

Az új költői feladat annál természetesebben bontakozott ki, minthogy a verses regény tárgya, alapeszméje s hősei már régebben is gyakran foglalkoztatták a költő lelki világát. Bárd Miklós *Vezeklésében* tulajdonkép a szerelemnek a pokol hatalmaival való küzdelmét dicsőíti, melyhez oly sokszor tért vissza lyrai költeményeiben. Főhősei Sándor és Flóra. Tarnóczy Sándor, a daliás huszártiszt, az első század gyöngye, a lovagi érzelmeket és ábrándokat szüleitől nyerte örökségül, hisz atyja, a legutolsó forradalmár, börtönben sínylődött, anyja pedig hű maradt mind a szabadsághóshöz, mind az ősi vagyon romjaihoz. Flóra, mint születlen kis árva, a dúsgazdag Tézi tántnál nevelődött s alig volt leány, máris Lénárdy báró felesége lett, de napról-napra várva-várta a vágyaiban élő férfi-eszmény megvalósulását. A két vágyódó szív

frigykötésének kerete egy tündéri dunai ünnepély volt. A találkózást a tisztikar hódító tagja, a szép Hermann, eszelte ugyan ki, hogy rejtett úton kerítse hatalmába Flórát, de a szívek frigyét többé ember fel nem bonthatta. Flóra inkább lemondott Tézi tánt vagyonáról, mint szerelméről s az ungi havasok közt készült a fészekrakásra. Sándor megvált a katonaságtól, a Sajó-környéken keresett magának földet, majd párban ölte meg ellenfelét, Hermannnt, ki tört vetett neki. Hermann rejtélyes levele már-már szíven találta Flórát, de Sándor szinte a másvilágról hozta vissza párját.

Az a küzdelem, melyet Sándor és Flóra vivnak szerelmük jogaért, ugyanaz, mint a melyet Bárd Miklós lelkesedése 1906-ban *Az álomjárók* című költeményében annyi fényvel vett körül. Az álomjárókat, a halvány asszonyt s a zengő szavú férfit magasabb vonzás, titkos hatalom hozta össze egy napon ép úgy, mint a *Vezeklés* főhőseit; frigyük is szent és égben kötöttet. A halvány asszony sorsa is megegyezik Flóráéval.

Miként árvácska, árván, rejtve nőtt fel,
Majd férjhez adták gyermekfővel,
S ez idegennel töltve pár telet,
Csak álmodozott, várt és szenvedett.

Mikor pedig a régtől fogva eljegyzettek egymásra találnak, rögs pályájukon ép úgy vész és ármány les rájuk, mint Tarnóczy Sándorra és jegyesére. Az együttérzés, mely a költeményben az álomjárókat, mint a durva rög virágait üdvözli, első pillanatra költői hangulatnak látszik, de mélyebb eredetét az 1897-ben írt *Győzelem* című költemény árulja el. Itt már a költő maga is a szerelem harcosaként áll előttünk s a szerető szív jogainak teljes tudatában önérettel tekint vissza a kiállott gyötrelmekre.

Míg védve szívemre öleltelek,
Karom nem fáradt a nagy viadalban,
Vérem nyoma e küszöbíg vezet,
Vérem hullása az én diadalmam.

Régi benyomásokból festhette meg Bárd Miklós verses regényében azoknak a huszártiszteknek arczképét is, kik a Duna-parti falu-város életében oly nagy mozgalmat idéznek elő. Legalább erre mutat 1901-ből *Harkányi emlék* című költeménye, a kilencz huszár bajtárs duhajkodásának rajza, melyben a Dámi cigány mellett már ott szerepel a szép Hermann és Sándor, az első legény.

A költői alkotásnak e mélyebben fekvő, egyéni alapjai biztosították a költő rokonérzését a szerető szívek számára a küzdelem

elejétől végéig. Leginkább ennek köszönhetjük, hogy a mű nem maradt torsonak. A világháború borzalmai között ugyanis a költő kieltette kezéből a tollat, még mélyebb hallgatásba merült, mikor a háború kisebb fiát is áldozatul követelte tőle s csak két év múlva, a XIV. szakasznál vette fel ismét az elbeszélés fonalát. A befejezésre váró szakaszokban kétségkívül több nehézség fogadta a költő alkotó képzeletét, mint a megelőzőkben. A mű első felében a bonyodalmat látszólag Hermann cselvetése indítja meg, de a cselekvény fő hajtóereje az a nagy szerelem, mely a rokonlelkeket ellenállhatatlanul vonzza egymáshoz. Tézi tánt mesterkedései is fokozhatják ugyan a küzdelem hevét, de Sándor és Flóra tulajdonkép már akkor kivívják szereimük jogát, mikor áldozatokat hoznak érte. A mű második felére tervezte a költő a vezeklés történetét. A mivel Herczeg Ferencz színdarabjában: *A dolovai nábob leányjában* Tarján főhadnagy kaczerkodott, azt a *Vezeklés* hőse, Tarnóczy Sándor, komolyan veszi: lemond a tisztí rangról s szemébe néz a polgári élet kemény követeléseinek. Mindazáltal Bárd Miklós is csak egészen elmosódó körvonalakokkal jelezte ezt a nagy elhatározást. Tulajdonképen Flóra vezeklése is inkább a várás gyötrelmeiben merül ki; az a nagy izgalom, melyet Hermann levele idéz elő, valójában a véletlen műve, melyet Sándor könnyen eloszlatott volna, ha valamivel előbb érkezik meg Virághalomra. Így a cselekvény a helyett, hogy nyílegyenesen haladna a végső cél felé, nagy kanyarulatokat tesz, a mű homlokterét mindinkább Flóra foglalja el s a drámai mozgalmakat a szemlélődő lélek merengései váltják fel.

Minél határozottabban alakul ki a cselekvény szálaiból a mű alapeszméje, annál inkább irányt ad a jellemrajznak. Bárd Miklós nem annyira egyénítésre törekszik, inkább érdeklik azok a gondolatok, érzelmek és hangulatok, melyek regényhőseinek lelkét egy-egy nevezetesebb mozzanatban eltöltik. A helyett, hogy a sötétlelkű Hermannak egy-egy jellemző szavát vagy mozdulatát jegyezze fel, lapokon keresztül részletezi azokat a torz eszméket s kínzó vágyakat, melyek a felizgult lélek zongorajátékában gomolyognak. Sándor szerelmi vallomása is gyönyörű óda, míg Flóra levelei bús elegiák. Így lesznek a verses regény hősei engedelmes eszközök a költői cél szolgálatában. Így lesz Hermann mindinkább hivatásos cselszövővé, Tézi tánt szellemes torzképpé, de mindig vannak ötleteik meglepő bonyodalmak előidézésére. Sándor maga a megtetsült férfiasság, minden körülmények közt nemesen viselkedik s fennköltlen gondolkodik, ép úgy Flóra valóját is egészen áthatja az oda-

adó szeretet. Mindkettőjük olyan, mintha más világból valók volnának, alakjuk szinte eszménynyé finomul. úgy hogy igazán méltók arra a nagy csodálatra, melylyel a költő rájuk feltekint.

Ha Bárd Miklós költői alkotásának fölépítésében itt-ott akad is némi aránytalanság vagy hézag, alig tűnik szembe, mert az. a mi eltakarja, maga is igazi művészet. A compositio és jellemzés fogatkozásait leginkább feledteti velünk a környezet pontos rajza, melyet a költő képzelete annyi könnyedséggel és ízléssel vetett papírra. Tárgyai, melyeket a természet, vidék és a katonaélet köréből vesz, nem mindig újak, de mindig az újság hatását teszik ránk. A magyar huszártisztnak férfias, könnyelműsége ellenére is szeretetreméltó életnézetét már Herczeg Ferencz annyi hűséggel és szellemmel rajzolta *A dolovai nábob leányában*, hogy színdarabja felfedezés számba ment irodalmunkban. Mindazáltal azokon a képeken, melyeket Bárd Miklós fest Tarnóczy Sándornak és tisztársainak kedvteléseiről és szívügyeiről, eredeti minden szín s minden vonás. Pedig Herczeg színdarabjában s Bárd Miklós verses regényében még a cselekvény színhelye is rokon. Legalább Dolova, hol Tarján főhadnagy huszárszázadával a Dunán átúsztatott, sokban emlékeztet bennünket arra a falu-városra, melyben az első század tisztikara a fényes dunai ünnepélyt rendezte. Bárd Miklós leíró művészetének remeke annak a nyári estének rajza, melyen Flóra hat hódolója a vízi ünnep merész tervét megvalósította. Itt még a lehetetlen is szemlélhetővé vált. Mennyi elmélyedő szeretet ömlik el annak a négy hollófeke lónak rajzán, melyek Flórát és Tézi tántot viszik az ünnepre! Csak a kitűnő lóismerő részletezhette oly biztosan a négy eszes, iskolázott állat járását, melyek büszkén, mértéket tartva, egymáshoz símulva haladnak. majd léptüket aprózzák a parton, majd a vízben szárírg lubiczkolva. spanyol módra lejtve, megállanak, mint az ék. Ép ily szerető megfigyelés eredménye az erdei multság rajza, valamint az alföldi tájkép, melyen «a Duna, ez az óriás kigyó, mintha delelni feküdt vón' a napra. úgy sűtkérezik mozdulatlan, alva, napnak fordítva fényes pikkelyét». Az sem lehetetlen, hogy Flórának azért kellett Ungvár közelébe kerülnie, hogy Bárd Miklós költői alakot adhasson híven őrzött emlékeinek s a rutén hegyek költészetét bevezetesse irodalmunkba.

Még több mozgalmassággal vegyültek az elbeszélésbe a költő érzelmei, melyek a cselekvény fordulóin vagy nyugvópontjain majd nemes pathosban, majd borongó hangulatokban nyilatkoztak. Ezt a kedélyvilágot egvaránt mozgásba hozta a táncz a szabad ég alatt.

mely délezegebbé teszi a magyart, valamint Sándor és Flóra andalgó beszéde, a születő nagy szerelemnek első édes gyűgögése. Máskor a költő szinte kiesett szerepéből s egy-egy óvatlan pillanatban találva kapott szívéhez. A dunai ünnepen Zsók virágaiért lelkesült, hogy szerelmének változhatatlan tárgya, felesége iránt fejezze ki hódolatát. A világháború vérzivatarában pedig elesett fiára, a legszebb hulló csillagra gondolt s azért folytatta regényét, hogy mesével tartsa a síró anyát. Bárd Miklós, mint lyrai költeményeiben, ép úgy verses regényében is a költői gondolatoknak virágosőjével hinti be az útjába került tárgyakat, sőt néha úgy tesz, mintha lyrai eszméi még színesebbek és csillogóbbak volnának összefoglalva, mint egyenként. Elbeszélő művének minden részéből győzelmesen lép előnk a lyrai költő egyénisége. Minél férfiasabb jellem, annál igazabb hódolattal hajol meg a női eszmény előtt; a mily szeretettel csüng a magyar múlton, ép oly kíméletlen a korcs jelennel szemben, míg ízlése elfordul a bűn romantikájától, annál hívőbb lélekkel tekint az ég felé s annál bensőbb meggyőződéssel hirdeti:

A lélek nincs a rögebe gyökerezve,
Tud emelkedni!...

Ez a vonzó egyéniség nem egyszer túlzásokba tör ki s gyakran átlépi a versmérték törvényes korlátait is, de éles ellentétben áll azzal a költő-nemzedékkel, mely külföldi irodalmi hatások alatt kiközösítette magát a magyar gondolatvilágból s mely zilált eszméinél fogva sem nőt tisztelni, sem magasabb erkölcsi világrendben hinni nem tud.

Bárd Miklós verses regénye különös jelentőséget nyer mai irodalmi viszonyaink között, mert azt a pusztulást, melyet a hanyatlás szelleme a huszadik századi magyar irodalomnak költészeti formáiban és erkölceiben előidézett, csak való értékek: férfiaság, szellem, ízlés és művészet állíthatják meg.

Papp Ferencz.

A MAGYAR VITÉZSÉG NAGY NAPJAI.

— Képek a háborúból. —

József főherceg Ő kir. Fensége székfoglalója a M. T. Akadémia
• nagygyűlésén, 1921 május 8-án.

Háborús naplóból néhány lapot szakítottam ki, hogy a ma rendelkezésemre álló rövid idő alatt olyasmit mutathassak be, a mi nem tudományos értekezés, hanem az események elbeszélésszerű rövid sorozata, a háború dicsőségeinek és keserves kínjainak hű képe.

Készakarva kihagytam belőle minden hosszabb magyarázatot és hadászati mérlegeléseket.

Az Uzsok visszafoglalása, — egy éjjeli viadalom a Turkán, — az oroszok kiverése Magyarországból a Werety-szów-on, — egy látomás a diadalmas előnyomulás közepe, — egy nap Doberdón, — és egy látogatás a Piave partján, ezek teszik fölolvásásom tárgyát.

Beniowa, 1914 október 4.

«A 38. honvédhadosztály napok óta súlyos küzdelemben áll az uzsoki hágóval szemben és nem képes kiszorítani onnét az ellenséget, nem képes a hágót visszafoglalni.

«Császári fenség a megszokott erélylyel fogja végrehajtani a megkerülést és az oroszot az Uzsokból ki fogja emelni», szól f Tersztyánszky hadtestparancsnok, midőn a hajasdi vasúti állomásnál jelentkeztem. «És Isten segítségével sikerülni is fog!» feleltem én.

A vett parancs értelmében elhatároztam, hogy a Kinczyk Bukowsky 1251 méteres ormán, út nélkül, egy oszlopban, két oldalvéddel és erős elővéddel menetelek egész hadosztályommal az oroszok hátába. Az elővéd az éjszaki, a főcsapat a déli lejtőn és az ormon fog szabad táborban éjjelezni. Hajnalban azután leereszkedünk Beniowa felé és

bekanyarodva észak-nyugatról támadom meg Sianki felől az orosz állásokat.

Nem tréfa dolog az ellenséges állások között egy egész hadosztályal keresztülbújni és hátulról támadni.

Elővéd Dáni Balázs tábornok a 44-ik ezreddel. A főoszlopot én személyesen vezetem. Tüzérségemet lehetetlen magammal vinni, hiszen teljesen út nélkül, erdőkön, meredek hegyeken fogjuk megkísérelni az átkelést, ennél fogva ez a 38. hadosztálynál marad vissza és onnét támogatja nehéz vállalkozásomat; az Uzsok bevétele után pedig Siankin át egyenest hozzám csatlakozik.

Azonnal megindulunk és a meredek gyepes parton másszunk föl Csorbadomb állomása felé. Erős tüzérségi és gyalogsági tűz hallatszik az erdős hegyek mögül keleti irányból.

Jobbkézt egy mély völgy, mely fölött magasan a kecses vasúti híd lebeg, akárcsak egy óriás pók műve volna. A kis állomásépülethez érve, értesülök, hogy helyiségei zsúfolva vannak kolerásokkal és halottakkal. Megtiltom, hogy csapataimtól bárki is oda menjen.

Innét erdőben, sziklás parton, alig kitaposott gyalogösvényen megyünk tovább fölfelé; egyenkint, egymásután az egész hadosztály.

Veszélyes hírszerző járőr-útról Wodianer hadnagy jelenti: Erősebb ellenséges csoport tüzérséggel Ustrziki Gornic-nál, tehát további előnyomulásomnál baloldalamat és hátamat fenyegeti.

Sietnem kell, hogy az Uzsokot elintézzem, mielőtt ezen ellenség harczóba avatkozhatnék, úgy, hogy még jókor elene fordulhassak.

A főséges ős bükkösben kapaszkodunk föl; mindenki előtte haladva gyalog vezeti saját lovát. Még mindig messze fölöttünk van a hófödte vízválasztó főorom, midőn már a hold fényesen ragyogó hideg sugaraival megezüstözi az öreg bükkfák hallgatag koronáját. Hej, be megkapóan szép az én becses Kárpátjaim szüzi tisztaságban ragyogó tája!

9 óra 30 perczkor este, már nagyon kifáradva, egy havasi rétre érünk ki, alig vagyunk 150 méterre az oromtól,

itt négy nagy szénapetrencze van és szinte hivogat az itteni éjjelezésre. Elrendelem. 32-eseim hamarost eltakarítják az erdő szélén levő ős fák alól a havat és szénát hordanak oda. Ez lesz éjjeli tanyánk.

Törzsöm messze elmaradt, nem zergevadászok, mint gazdájuk. Bánfi huszárommal és derék bakáimmal előkészítjük táborunkat. Sátrak nélkül, mert minden perczen ellenséges támadásra kell elkészülve lennünk, hiszen az orosz állások vonalának magasságában vagyunk, részben túl is rajta.

Sátrunk a csillagos ég meg az ős bükkös, párnánk a havas moha. Kissé hideg lesz, mert tüzet nem rakhatunk az ellenség közvetlen közelsége miatt. Körülöttem két 32-es zászlóalj táborozik s én aggódva nézem vitézeimet s azon tudat gyötör, hogy holnapra itt megint sok sír lesz, mert az iszonyú rém, mely oly borzasztóan garázdálkodott már csapataim között, még mindig nem hagyott el egészen bennünket.

Egy pokróczba begöngyölöm magamat és ledőlök a szénára. E veszélyes nagy vállalkozásra Istennek ajánlva mindnyájunkat, az ős bükkös susogása mellett hamar mély álomba szenderültem.

Zúgva orgonázik, nyikorogva siránkozik az erdő és dühöngve tombol a vihar; a fák koronáit csavarja, ideoda rángatja, míg a holdnak sugarai kétségbeesetten egyik törzsről a másikra ugrálnak, mintha oltalmat keresnének a vadan hadakozó szélvész ellen. Hosszú nehéz felhősorok, akár csak megvert hadseregek rohannak az égen tova és ha fölénk érnek, nagyon sötét lesz, akkor hó száll arcomra és mind jobban csípi azt.

Valaki mégis csak tüzet rakatott. A lángok vadan lobogva majd leborulnak, majd magasra csapnak a vihartól veretve.

— Fiúk! az Isten áldjon meg jóakaratotokért, de hagyjátok a tüzet kialudni, mert nem tudjuk, hogy honnét les bennünket a muszka.

Vastag hóréteg fekszik rajtam, lerázom s megpróbálok elaludni, hisz még csak egy óra van; de vizes, hideg lábaim határozottan tiltakoznak ezen szándék ellen.

Sötétben, dühöngő téli viharban és hóförgetegben gyülekezünk.

Sok emberem hiányzik! Kis hókupacok alatt megtaláljuk szegényeket; egy részük már meghalt; néhány még él, de az élet mécsese bennük is már csak pislog. Itt e csendes erdei táborban is közöttünk járt az éjjel a kolera szörnye és szegény vitézeimet megtizedelte.

A hófúvásos parton szürkületkor menetelve még sok kolerást vonszolnak elő a hó alól. És hány marad ott örökre? Feketés kék arcuk és halálfélelemmel telt tekintetük első pillantásra elárulja azt, hogy a kolera oltja ki derék életüket.

~ Innét a meredek partú sziklás kúpokon igen sűrű erdőben haladunk. A bükkfák mind görcsösebbek, satnyábbak lesznek, látszik, hogy ez már nem valódi hazájuk, túlságosan zord nekik.

Kiérünk a Kynczyk Bukowsky ormára és átlépjük Gácsország határát, az orkántól korbácsolva lefelé megyünk. A 32-esek jókedvűek, meg vannak elégedve, tréfálkoznak.

Egy kopár élen a sivító hóviharban félig megfagyva egy 44-es őrszemet látok tipegni, híven figyel, kis bajúszán jégkéreg, arcza kékes a hidegtől. Kezemet vállára teszem:

— Gyere velem, fiam! Itt felejtettek téged!

— Parancsom van itt állani és figyelni! Bocsánat, de nem mehetek! — feleli határozottan.

— Fiam, most én, mint hadosztályparancsnokod parancsolom neked: «Velem jössz!»

Mosoly vonul át fagytól kékes arczán s félig megdermedten lépdel a mély hóban a meredek parton velem. Kissé oldalt a főőrs, mely nem kapta meg a továbbmenetelésre a parancsot. Elfelejtették! Majd kap érte az illető parancsnok. Odakiáltok: «Velem jönni!» Magammal viszem az egész 44-es századot, kiknek arczán a megkönnyebbülés mosolya tükröződik.

A széltől meg-megrázott bozóton sűrű kristályokba fagyva rakódik le a köd. A szélvész száguldva kergeti a kopár hegyoldalakon és minden erőlködése daczára nem

bírja keresztülzakítani a hegyekre lapult vastag felhőzetet és a havat arcunkba korbácsolja, míg mi egy hosszú, kétoldalt nagyon meredek, módfölött síkos, fagyos ormon, sokszor elvágódva ereszkedünk le az erdő felé. Az Isten velünk van és fürgeteget, sűrű ködöt küldött, hogy az orosz meg ne lássa a Kárpátok tetején átmászó hadosztályomat.

11 óra után Sianki irányából tüzelést hallok, úgy látszik, már hátba fogja elővéden az oroszot.

Egyelőre a velem levő ezredet magam vezetem ki az erdőből a szántóföldekre a sűrű ködben és fődve állítom föl, míg vezérkarommal tájékozódom. A Bukowiec és Beniowa közötti dülőúton állunk Bukowiec közelében.

Éppen előttem Sianki felől jöve, gyorsan harczalakzatba fejlődik arczczal felénk egy osztag és beássa magát. A ritkuló ködben először nem tudom kivenni, hogy saját katonáink-e vagy ellenség? Két 32-es századot rajvonalba rendelek s követem őket.

Közelebbről megállapítjuk, hogy az én általam Wolsate irányában még tegnap kirendelt bosnyák álló biztosításom, mely csak ma kapta meg a parancsot. Elrendelem, hogy itt maradjon további parancsig s értesítem, hogy mögöttük a 69. ezred fog jönni.

Sűrű köd világosabb léggel váltakozik, vihar dül, hó és eső vegyesen esik. Itt nem fagy. A mélyen fölázott talajban térdig süppedve nehezen és kínosan vánszorgunk. Legénységem lábbelije egy rongy.

Végre lövés nélkül elérjük az ellenség háta mögött lévő nyomorúságos faviskókból álló Beniowa falut, hol a 32-söket egyelőre riadószállásokba helyezem el, hiszen egyedül vagyunk az ellenség háta mögött, tőle körülvéve és csak akkor kerülhetjük el saját katastrophánkat, ha gyorsan kiverjük őt az Uzsokból.

Zsidók embereimnek sült krumplit hoznak, melyből én is szívesen eszem egy kicsit, hiszen majd két napja, hogy nem ettünk semmit.

Dáni tábornok jelenti, hogy Siankinál az ellenséget hátbatámadta és heves küzdelemben áll.

A döntést még ma akarván kierőszakolni, vitéz

32-eseimet a Dánival küzdő ellenség északi, már messze visszagöngyölt csoportja ellen vetem harcba.

Az erdőri lakhoz megyek. Kis faház; piczinke, iszonyúan befűtött szobába vezet az öreg vadász. Távírászaim vannak itt, a kik már mindenüvé, a hová kell, összekötötték magukat.

Legényem bejön és a nyeregtáskából kipakkolt száraz holmit hozza, hiszen bőrig vagyok ázva és didergek. Az öreg erdőőr lakószobájába megyek átöltözni. Enyves, savanykás tészta-szag üti meg orromat és a legborzasztóbb emlékeket ébreszti bennem föl. Itt kolerások voltak, az bizonyos. Na mindegy, elégszer, aludtam ilyen helyen! Leülök, hogy csizmáimat lehúzhassam... a szék recseg. Ekkor az ágyban valami nyöszörögve megmozdul és a takaró alól egy feketés kék kéz látszik ki. Megdöbbenve rászólok: «Ki vagy?» — «Telefonista, rémségesen rosszul vagyok!» Főlemeli kissé a takarót. Mélyre beesett, rémülettel telt esdeklő szemek néznek rám a kiaszott kékesfekete arcból, hangja olyan, mint egy száz éves aggastyáné. Kolera! Alig egy órája még jó egészségben érkezett ide és most már homlokára nyomta letörülhetetlen bélyegét a jeges halál; az agonia kezdődik és pár percz alatt rettenetes kínok között kiszenvedett szegény. Képe iszonyatosan eltorzult és fekete lett, tagjai görcsbe húzódva dermedtek meg.

Kisietek az 50 cm mély sárban a szép fenyves felé, Sianki irányában. Ott iszonyatosan ropog a puska és gépfegyver. Megfogytunk az orosz és elkeseredett tusa folyik. Csapatokban jönnek a sebesültek. Tovább megyek az erdő túlsó széléig, két szuronyos 44-es vitézem kísér. Látni akarom közvetlen közelből a küzdelmet. Örömöm telik abban, hogy megoszthatom vitézeim sorsát. Zizegnek, csiripelnek és sivítanak a muszka lövedékek.

Látom csapataimat heves tűzharcban előttem fölugrálni és előre futni, föl a meredek dombra Sianki irányában. Vitézül, erélyesen támadnak. Egy csoportot egy altisztal az élén látok rohamozni vad golyózáporban. Dicső hősök! büszke vagyok rátok. Az utolsó fák alól ki akarok lépni, egy ág erős csapással leüti sapkámat a fejemről. Egy

ideig még nézem a tusát, mely minden látszat szerint javunkra fog eldőlni, mert megleptük az oroszot és gyorsan kihasználjuk az előnyt. A vállalkozás fényesen sikerült.

Nehezen vánszorogva sántikál az altiszt felém, kit az imént láttam kis csoportjával rohamozni.

— Mi bajod, fiam?

— Meglőtték czombomat, megyek beköttetni és hamarost megint ki a svaromliniába harcolni! Csekélység az egész!

— Az Isten áldjon meg érte, derék fiam!

Kezet nyújtok neki, ekkor kitágulnak szemei és megdöbbenve néz rám.

— A бүдös muszka fenséges urunkat majdnem föbelőtte. Hála Istennek, hogy nincsen baj. — Sapkámra mutat, mely át van löve. Úgy hát nem ág ütötte le a fejéről.

Sötét éjjel léptek csoszogását hallom ajtóm előtt. Kimegyek. Egy hordágyat hoznak, lámpámmal megvilágítom. Egy vitéz 44-es, haslövés, állapota reménytelen. Elkísérem. A segélyhelynél kinyitja szemeit, megismer és szomorúan mosolyogva sóhajt:

— Elestem, Fenséges Uram! Végem van! — Kezemet homlokára teszem és örökre lezárom kialvó szemeit.

És az eső egyhangúan pacsangol tovább és sóhajtva nyög a hideg vihar, míg vitézeim vad hurrá! és lelkes éljen! kiáltásai a ropogó puskatűz közepett hangzanak.

Mire újból nyugvóra száll a nap, már messze Gácsországban üldözzük a vakmerő vállalattal az Úzsokból kivert ellenséget. Dalolva és tréfálva menetelnek vitézeim... közöttük és velük menetel a jeges halál, a kolera réme, minduntalan kitaszítva valakit az élők sorából, csörgő csontkezelével megállítván hűséges szívét.

Turka, 1914 október 10.

Piszkos, бүдös kis sarokszobácskában a nagy állomásépület emeletén, csépeletlen, a hótól csuromvíz zabon fekszem és alszom! Hej, milyen pompás fekhely ez uzsoki hóágyamhoz képest; csak az a rettenetes döglött halszag volna enyhébb.

3 óra reggel van, midőn a házban erős és állandó lövöldözés keletkezik.

Világos van a koromsötét éj ellenére, vörös a fény és szobámban az árnyak tánczolnak. Füstöt kapkod el az ablakom előtt a szél és hallom az óriás lángok lobogását, az égő gerendák ropogását; . . . a lövöldözés mind erősebb lesz. A földszinten alattam van, meg a folyosón. Revolveremet előkapom, ravaszát fölhúzom. Bánfi revolverével mellettem terem, az ablakot föltaszítom, lent vad zürzavar, kiabálás, futkosás, mind hevesebb lövöldözés és vörös fényben imbolyog minden. A szobám alatt az óriás lángok nyaldosák a falat, balról csapnak oda. Megvadult lovak nyargalnak horkolva, katonák szaladnak kiabálva; mind a lobogó hatalmas lángok tánczó, rémteli fényétől kísértetiesen megvilágítva. Égünk.

Bánfit kiszalasztom, még legfontosabb pár holmimat, köztük naplómát összekapom. «Fuss! nézd meg, mi történik!» Ekkor ösztüzek és sortüzek ropognak, reszket tőlük a fal. «Bánfi, gyere vissza, hiszen nem jutsz keresztül.» Bánfi eltűnt. A lövöldözés nagyon heves, a gyorstűz közé az ösztüzek durrannak. Csak vizes ruháimat — hisz a mult viszontagságos napokban minden elázott — kapkodom a kályháról magamra. Ebben a pillanatban erőszakkal betaszítják az ajtót és egy 32-es hadnagy lihegve áll előttem:

«A ház ég, tele van orosz lőszerrel, mindjárt egészen a légbe fog repülni; az Istenért, tessék hamar kijönni, hiszen csak ez a vékony fal fedi Fenségedet. A robbanás a házat romba fogja dönteni».

«És a lövöldözés?»

«Az az elszórt orosz lőszer, a mint a tűzben elsül».

Bánfi hangját hallom lent:

«Fenséges Úr! Fenséges Úr!»

«Mi az! megyek már!»

«Tessék csak lefeküdni, nincs már veszély, a mi tetőnk előbb égett le, most a szomszéd ég! — Én itt fogok maradni és vigyázok, ha újból át találna csapni a tűz, jókor fogok szólni.»

Fáradt lévén, az óriás durrogás közepett újra ledőlök zabkévémre. Csak pár pillanatilátom még a vörös fényt s a körülöttem bókoltató árnyakat! Hamarost újra elalszom.

Laborczfő, 1915 május 7.

A nagy, szent nap! Ünnepi hangulat lelkemben! Oly bizonyos vagyok abban, hogy Isten segélyével, szeretett, vitéz VII. hadtestem a nagy kárpáti csatában megtörött orosz hazám szent határaiból ma kiveri!

Még nem pítymallik, midőn kemény fekhelyemről, a kövezetről, fájós tagokkal fölkelek és a patakhöz megyek mosdani. Lehetetlen! Temérdek emberi hulla és lódög fekszik a vízben és az azt környező bozótban és leírhatatlanul förtelmes büzt terjesztenek. — Hát akkor nem mosdom! nem először e háborúban.

Sietve Laborczfőre lovagolok. Kijárt meredek dorongúton találok tüzéségem egy részét, a mint fölvonatják nagy erőmegfeszítéssel, hivalyokkal és emberi segítséggel az 515-ös nyereg magaslatra Laborczfő mellett. Mi is oda lovagolunk föl. Útközben csapataim nagy lelkesedéssel sapkáikat felém lobogtatva, viharos éljennel üdvözölnek. Tudják, hogy ma hadtestemnek súlyos, döntő harcza lesz, tudják, hogy nincs dicsőbb feladat miránk nézve, mint hogy életünk kockáztatásával magyar hazánkból kiverjük az ellenséget.

Kora reggeltől kezdve heves harcban áll az egész hadtestem. Mindent a legkisebb részletekig pontosan látok. Déltől fogva mind jobban és gyorsabban fokozódik a küzdelem. A 17. hadosztály, főképpen a debreczeni 39. és szegedi 46. ezredek kétszer megfutamították az ellenséget és egyes részekkel délfelé bekanyarodnak, hogy a 20. honv. hadosztálynak nagyon súlyos küzdelmét dülőre vigyék az által, hogy az ellenséget hátba támadják.

Mint hatalmas védbástya áll előttem a Weretyszów-hegyorma, mely a magyar-gács határt jelöli. Ezt támadjuk ma. Az ellenség nagyon be van fészkelve úgy ott, mint az Ubicon.

Állásaitól 80—100 lépésre mind sűrűbbek lesznek rajvonalaik és egy kis terepredőn beássák magukat. Nemso-

kára a bpesti első honvéd gyalogezredet látom a nagyváradi 4-esektől balra hátul, gyilkos ellenséges gyalogsági és gépfegyvertűzben előrefutni, sok vitézemet elesni. Soraik a holt térben mind sűrűbben gyülekeznek és egy bozótos vízmosáson túl egy szelid terephullámon fölkúsznak; innét már az ellenséges főállást oldalban fenyegetik. .

A terephullás utolsó harmada kissé meredek; ott látok egy honvédet előre kúszni, csodálatos ügyességgel, bátorsággal és nyugalommal. A mint az élre föltolta magát, fegyverét arczához emeli és löni akar; az orosz állásban egy tisztet pillantok meg, ki egy vastagabb fa mellett előre hajlik, bal könyöke fölemelkedik, egy villanást, egy alig látható kis kék füstöt látok és vitéz honvédem puskáját a földre ejti, fejét ráhajtja, nemsokára egy rángó mozdulatot tesz és a parton legurul...; közben a második is fölért, megint megjelenik a fa melletti alak, a lángocska meg a ritka kékes füst és a második honvéd is holtan bukik le; most... újra... és mindig újra előtűnik ezen kisérteties alak... átkozott szörny te!... a kis láng, a piczinke kékes füstfelhő és azonnal visszahúzódik s egy hullával több fekszik a parton... a 48-ik;... nem tudom, mi történik velem... széjjel tépném... elvagdalnám azt ott a fánál;... minden tánczol szemem előtt!... Nem bírom tovább nézni! És megint csak odanézek, hisz valami erőszakkal kényszerít erre... Most kúszik fel az ötvenedik honvéd, mögötte egy sűrű rajvonal, ... amint az első fölé, a rémalak a fánál megjelenik... az Isten sujtsa őt!... a villámlás, . . . a kékes füst, . . . de most hibázott . . . honvédem céloz, s nála villanik s a páraszerű füst, mint fátyol jelenik meg puskája előtt; . . . az orosz bekörmöli magát a fa kérgébe, puskája leesik, feje hátracsapódik, térdei összebicsaklanak és hanyatt esik. Hála legyen az Istennek!

Vezérkari főnököm hozzám siet, azt hiszi valami nagyon különöset láttam! . . . Semmi különös . . . csak az ötvenedik; de most végre az igazi!

Nemsokára az egész terephullám meg van szállva; alatta pedig kitárt karokkal mozdulatlanul fekszik 49 hő-söm! Szegény fiaim!

5 órakor délután látom derék 43-asaimat és honvédjeim egy részét a gyilkos ellenséges tűzben rohamozni . . . nem képesek az állásokba behatolni; közvetlen előttünk fekvé maradnak és a tűzharcot újra fölveszik. Közben az 1. és 17. honv. gy. ezredek csoportosítása, kissé mögöttük a 3-asoké az ellenséges Weretyszów állásnak jobb szárnya ellen befejezést nyer. Ugyanekkor alkonyodni is kezd. A legcsodálatosabb színekben izzik az ég és gyengéd rózsaszínűvé festődik a csatátér. A tüzérségi tűz a legnagyobb fokára emelkedett.

Midőn szürkülni kezd és az est viola árnyfátyolát borítja a vértől párologó határra s a tomboló küzdelemre, lóra ülök és siétve lelovagolok Laborczfőre. Az agyagos kopár parton meredeken visz le az út. A falunak egyik fele még lángokban áll, a másik már csak parázsló kékesen füstölgő hamu és törmelék. A kormos ablaknyílások, melyekből az ablakok kiégtek, a bedőlt megszenesedett ajtók, soványra égett fekete gerendák — bosszúért kiáltanak az égére!

Az iskola előtt 80 lépésre egy taraczk és három ágyú ütegem mellett haladunk el, ezek szünet nélkül a leghevesebben lövik az ellenséges állásokat, míg a gyalogság nagy veszteségeket szenvedve, fáradságosan közelebb dolgozza magát. Minden reng és reszket a zúgó harcban. Az iskolától jobbra benézek a Laborcz völgyébe, melyet a német Beskid hadtest óriás tüzérségi tűzzel áraszt el, akár csak éjjel a gyorsvonati mozdony szikraesője. A tüzérségi párviadal a fejünk felett folyik és az ellenséges puszkagolyók csettegve ütődnek a házak falába. A leírhatatlanul dühöngő csatának forró pokla közepén állunk. Az összelőtt iskola-épület falának támaszkodva a bömbölő csatazaj közepett hallom a «rajta» és «hurra» ordítást és az én kétségbeesetten küzdő vitézeimnek zúgó éljenzését. Csapataim az utolsó emberig mind küzdelemben állanak.

Nem messze tőlem áll Briedler ezredes, ki csak mint vendég van itt; tapintatosan nem kérdez, nem beszél; hiszen látja, hogy vihar dúl keblemben; minden szó kín nekem, midőn csak várnom és remélnem lehet.

És a patakokban ömlő vér? Isten látja lelkemet, hogy

boldog volnék, ha az én vérem folyna hazámért s így magyar testvéreimről elháríthatnám ezt! Nem lehet! Az én sorsom az, hogy gyötrött lélekkel kell a patakzó vért látnom.

Néhány konzerv-dobozt tálnak föl — hisz 24 óra óta nem ettünk semmit! — Egy kormos, sötét helyiségben ülünk; csak az égő házak lángjai küldik be tánczó piros fényüket. Egy törött faggyúgyertyát hoznak és annak gyér világossága mellett eszünk Eszünk? . . . Nem! én csak nehezen gyömöszölök le egy darabka kenyeret és egy szardiniát, azt is alig tudom lenyelni. Egész idegzetem csak úgy zsong az őrzöngésig fokozott küzdelem hatása alatt, mely egész lényemet leköti. Most dől el a sors. Az Isten oltalmazza vitézeimet és legyen velünk.

Nagy hevességgel beront Grüner távirász főhadnagyon. Arcza hamvasszürke, a gyatra világítás mellett is látom, hogy ajkai remegnek:

«Vezérkari főnök sürgősen a telefonhoz!» . . . Eisner Bubna alezredes fölugrik és követi a reszkető főhadnagyot és hamarost komor képpel jön vissza és jelenti:

«A 7. huszárezredet a gyalogsággal egyidejűleg a németek oldalán rohamra küldték. Az ezred majdnem egészen fölmorzsolódott, megsemmisült, 7 tiszt elesett, báró Trauttenberg főhadnagy sok bajtársával megsebesült; az arczvonalt át van törve, az oroszok egy erős oszloppal 1600 lépésre Laborczfőtől délre, egyenest ide menetelnek. Ezt gróf Takács-Tolvay alezredes vezérkari főnök jelenteti!»

«A mennydörgős ménkü üssön bele abba, a ki parancsom ellenére a 400 karabélyból álló ezredet szurony nélkül rohamoztatta, a halálba kergette, egy erős orosz sáncz ellen kényszerítvén őket!

Az oroszok 10 percz múlva itt lesznek. Nekem csak 6 táborig csendőröm van és 12 huszárom. Ezekkel az oroszok terjeszkedését nem bírom megakadályozni.

«Mindenki, a kinek fegyvere van, a falu bejáratához! Én öt percz múlva ott leszek szintén. Isten nevében előre Uraim!»

«Éljen!» az ő feleletük, és sietnek mind.

«Eisner alezredes a telefonhoz! — szólok én. — Még egyszer kérdezősködik és azonnal egy zászlóalj 4-es honvéddel vagy 43-assal a Weretyszowról oldalba támadhatja az úton ide előnyomuló ellenséget, mi addig itt, a mennyire bírjuk, föltartóztatjuk. Isten önnel! Ha rendelkezett és értesített engem, maradjon a távbeszélőnél!»

Hamar puskámért szaladok és ki az utcára. . . . Rettenetes géppuska és tüzérségi tűz meg gyalogsági harcztombol, siketítő a vad lárma és vörös az ég az égő falvak magasra csapó lángjaitól.

A község kijárata felé szaladok. Sok ezer torokból fakadó kiabálás, mely mindig jobban zúgó éljenzésbe megy át. A fegyver-ropogás megszűnik, hogy nemsokára megkétszereződjék, azután hirtelen halálos csend. Megállok . . . oly félelmetes a csend . . . oly várakozásteli . . . oly dermesztő . . . és oly lelketelő a kérdés szivemben: mi történt? . . . tán jebes kezét teszi szívemre a halál? . . . valóság ez? . . . tán üldöző tűz ropog újra? . . . a miénk? . . . orosz? A falu végéhez érek . . . megint néma csend! . . . az összes ágyúk elhallgattak! . . . Közében egy lövést sem hallok, csak a szomszéd hadtesteknél dül a harci zaj.

Mint az angyalok seregének dala, halkan dagadó, mind erősbödő és emelkedő hangokban egy szent ének rezeg a légben, oly bensőséges, oly megrázó áhítattal csendül fel, az enyhe esti szellőtől könnyedén idehozva, egy egész nemzetnek meggyötrött s mégis győzelemittas nemes lelkéből teljes erővel hatalmas imaként törve elő:

«Balsors akit régen tép,
Hozz reá víg esztendőt!
M megbűnhötte már e nép
A multat s jövőndőt!»

A gyászteli nagy örömmek forró könnyei szöknek szemeimbe, melyeket ezen oly egetrázóan igaz ima fakasztott. Ott fönt kivertük az oroszzt az én imádott szent magyar hazámból.

Futva jön valaki. Vezérkari főnököm. Jelenti, hogy a honvédek a Weretyszow-on a határt elfoglalták és az utolsó oroszzt Magyarországból kiverték, továbbá hogy az

áttörés a huszároknál jóvá van téve s a betört oroszok egy erélyes oldaltámadással kiverettek, azaz elfogattak. Az én vitéz 17. hadosztályom pedig nagy lendülettel szorítja vissza az ellenséget. Még nem tudták a temérdek foglyot és zsákmányt megszámlálni.

Lelkes örömmel üdvözlöm dicső hőseimet és kiadom a parancsot az erélyes üldözésre. Az igazságos Istennek pedig legyen hála! . . .

Wislok Wielki, 1915 május 10.

. . . . 4 óra 15 perczkor délután Dubali ezredes jelenti, hogy az oroszok sok kilométer szélességű vonalon, tőlünk észak-nyugatra vad futásban menekülnek. Ez az én dicső 17. hadosztályomnak átkaroló támadása. Tehát a tegnap elrendelt kanyarodással Bukowzkó felé a hogy szándékoztam, sikerült az orosz új állásaiból kiemelni.

Kint vagyok s magam is nézem e fölséges látványt s elfojtott lélekzettel várom a pillanatot, a melyben az én nagyszerű honvédjeimnek is rohamot fuvathatok s addig egész hadtestem tovább söpörheti Przemysl irányában a megvert ellenséget.

(A következő mondatokat szóról-szóra írtam ki naplóból.)

Ott fönt, a hol tegnap az orosz tüzérség által úgy megnyomorítottunk, egy kereszt állott, egy öreg jegenyefenyő közelében. Egy gránát töben lesújtotta a fenyőt, a másik a keresztet és most egymás mellett fekszik mind a kettő s a leütött keresztnél három halott huszárom.

Ez a lelőtt kereszt kimondhatatlanul fájdalmas, szomorú benyomást és félelmetesen rossz érzést hágy lelkemben, mintha e háború után minden, még a kereszt is sárba tapostatnék és a legborzasztóbb pusztítások vihara mindent, a mit sok ezer éves cultura emelt és épített, porrá és hamuvá változtatván, elsöpörne. Bár ne láttam volna ezt a lelőtt feszületet, akkor ezen oly sokat mondó, vészjósló, nehéz felhő nem huzódott volna szívem köré!

Temnicza, 1916 augusztus 9.

(A 6. Isonzó-csata 6. napja.)

10 órakor este némileg enyhült az ellenséges pergőtűz.

A tegnapi rendkívül súlyos harcok folyamán a székesfehérvári 17. honvéd gyalogezred az ellenségnek minden erőfeszítése ellenére, törhetetlen erélyvel kitartott. Kilenc heves olasz támadás törött meg a hős védők vasakarátán, míg odalenn szomszédomnál Görz kétségbeesett tusában elesett.

Komor és siralmasan szomorú volt születésemnapja, ez a mai nap, melyen parancsra ki kellett a doberdói fensíkot ürítenünk, pedig a VII. hadtest utólérhetetlen hősiessége a gyémántra vetett napsugárnál is fényesebben tündöklök. A rémséges lövegtűz, egész nap, még soha nem látott dühvel, enyhülés nélkül viharzott. Nincs nyugalom, nincs pihenés, szüntelenül az orkánszerű pergőtűz, roham, tomboló kétségbeesett küzdelem s kézitusa, mely némely helyen egyáltalán nem szünetel s e pokol közepett az én szeretett hadtestem, a teljesen megsemmisült régi állásainál az összes támadások ellen minden óriás tömeg rohamát a legelkeseredettebb küzdelemben vérbefojtva és visszaverve, őt halomra löve, létszámának több mint a felét elveszítve, tizenegy ellenséges dandár tömegrohamainak áll rendületlenül ellent. Minden rohamnál betörnek az ellenséges tömegek az én kimerült csapataim gyér vonalaiba, de a hősi szellem virraszt és véres ellenrohamokban verik vissza a merész ellenfelet. Csapataim ismételten kéretnek engem, hogy az itt levő magyar keresztterdők miatt ne adjam át a doberdói fensíkot az ellenségnek, inkább elesnek az utolsó emberig bajtársaink sírjain! Hej, szeretett fiaim! megtört szívvel bár, de nem engedhetek, nem lehet! A XVI. hadtest már messze mögénk szorult vissza, az én jobb szárnyam teljesen a levegőben lóg és csak sietve idevetett menetzászlóaljak szállották meg a Wippach-folyó partját, hogy a fenyegető szerencsétlenséget pillanatokra elhárítsák. Ha nem megyünk vissza a Vallone mögé ma, úgy egy-két nap múlva későn lesz és már nem lesz lehetséges.

De szedjük sorrendbe az eseményeket, úgy a hogy történtek, a hogy láttam.

Kora reggel óta az ellenséges tűz a legmagasabb fokára hágva folyton tart, különösen pusztító hatással San-Martino ellen. A Monte San-Michele—San-Martino közti kétezer lépésnél alig szélesebb terepszakaszt — az olasz foglyok vallomása szerint — négyezer aknavető és 2000 ágyú lövi.

A 4. honvéd gyalogezredet korán reggel láttam, saját elhatározásából, a Monte San-Michele tegnap elvesztett ormát lelkes és merész rohammal visszafoglalni. Az ott összpontosított irtózatos olasz pergőtűz miatt, felsőbb parancsra, megint visszarendeltettek.

Sokáig nézem és nem tudom kivenni, hogy egy csoport — tán egy zászlóalj, — a melyik a Monte San-Michele 3. és 4. kúpja között a legborzasztóbb akna- és lövegtűzben hősiezen kitart, saját-e vagy olasz? Összeszorult szívvel látom hősie állhatatosságukat és úgy érzem, hogy ezek az én 46-osaim. Ettől éjszakra a haláldomb és a Wippach—Isonzó összefolyása között még mindig a legelső, teljesen betemetett állásokban kitartó, siralmasan megfogyott vitéz védőrséget az 1-es és 3-as honvédeket kissé visszaszorítja az ellenségnek folyton hullámnzó, viharzó támadása. A Monte San-Micheletől délnyugatra ismételten támad az ellenség és betör állásainkba, de a szegei 46-osoknak hallatlan vitézséggel vitt ellentámadása megint kiveti őt.

Baj, hogy a fölsőbb helyről elrendelt visszavonulást megkezdvén, tüzéségem legnagyobb részét új állásaim mögé kellett állítanom és így a mai küzdelemben már nem tud közreműködni.

Mint a viharkorbácsolta Oceán bömbölő hullámóriásai, folytonosan a sziklapartnak rontva, összeroskadnak, úgy követi roham a rohamot, mindannyiszor vérbefulladva, hőseim sziklaszilárd vonalainak szuronyai között omlva össze. Szünet nélkül rohamozik a bámulatosan kitartó olasz sereg, ma már tizennyolczadszor.

Több órai pergőtűz előkészítés után, melyben a legzordonabb ágyú-óriások bölgve küldik megszámlálhatatlan

lövedék-monstrumaikat, mindig újabb támadások rohannak lángbaborult, füstbe burkolt állásaim ellen, kimerült, megcsappant vitézeim maréknyi csoportjának egy percnyi időt sem hagyva még lélekzetvételre sem. Hallatlan az olaszok merész állhatatossága, melylyel össze akarják törni dicső kis seregem utolsó erejét.

Egy napsugár a halálos fürgetegben az én szeretett hőseimnek mindenek fölött dicső viselkedése, a mai idegsorvasztóan borzasztó napon.

Hűséges kísérőm, Szombati Pál káplár, a hódmezővásárhelyi gazdag paraszt fiú, midőn megtudta, hogy százada és parancsnoka egy cavernába szorulva olasz fogóságba esett és egy olasz osztag lehetetlenné teszi menekülésüket, utolsó pár emberét — 7-en vagy tizen voltak, — összeszedi, rohamozva szalad az olasz századnak a hátába, kézigránatokkal széjjelveri azt és kiszabadítja parancsnokát és bajtársait.

A San-Martinótól északra 4 órakor délután széles vonalban betört ellenséget újból heves dulakodásban kiverjük, mindjárt azután az Isonzónál és Boschini-nél tör be, hol még 9 óra 15 perckor este is vadán tombol az óriút küzdelem. Nincs egy perc sem, melyben ne volna arcvonalam több helyén heves kézítása.

8 órakor este éri el tetőpontját az irtózatos csata. Soha nem észlelt következetességgel, mint a Szamum fürgetege, ma már 19-edszer rohamoznak az ellenségnek óriás tömegei. Tüzérségem nem működhetik már közre s így a szörnyen erős csapás egyedül kimerült gyalogságomat éri és a legirgalmatlanabb öldöklés következik. Kézigránáttal, szuronnyal, késsel, puskatussal, s ha ez eltörött, kövekkel verik agyon egymást. Vértenger, hullák garmadáit, haldoklók ezrei borítják a hajmeresztő gyötrelém gyászos színterét, míg végre egész vonalaimon egy párját ritkító ellenrohammal visszaverjük a bámulatosan szívós ellenséget. Mind a két fél halálosan ki van merülve s ott hever a vérben s a Karst porrá zúzott szikláiba taposva mindkét ország virága, büszkesége.

Ezalatt a 17. hadosztály a leghevesebb pergőtűz alatt

áll. A temesvári 61-esek a viharzó ellenséges rohammal benyomott vonalaikat, egy ragyogó hősiességgel végrehajtott ellentámadással, súlyos kézitusában visszaserzik. Ettől délre szintén áttöri vonalaimat a mind hevesebben és sűrű hullámokban támadó ellenség, míg tüzérsege a pergőtűz orkánszerű lövedék-áradatával önti el előnyomuló utolsó tartalékaimat. Egy lángtenger a Doberdó és Őrjítók a kinnok. Az egész egy vadon dühöngő vulkán s úgy reszket a Karszt, mintha vonaglana.

A betört ellenséges tömegeket a tűzáradat közepett az én dicső debreczeni 39. ezredem veri vissza kétségheesett, folyton ismétlődő kézitusában. Jaj, ha arra gondolok, hogy mily gyászosan óriás veszteségeink vannak, — akár édes gyermekeimet vesztettem volna el.

9 órakor itt is a legnagyobb hévvel támad újra fáradhatatlan ellenfelünk, — és hosszú hullahegyek maradnak ott, hol 39-es hőseim a teljesen megsemmisült állások helyén megtörik a támadást.

Forró nyári nap volt a mai és az, a mit a Doberdó szikláit láttak, égbe kiáltja: «Ne bántsát a magyart!»

Az, a mit csapataim véghezvittek, emberfölötti, a mit elszenvedtek, Dante poklában nem ismert kín! Nifcs szavam, mely méltó volna arra, hogy a magyar katonának dicséretet zenghessen.

Az én hős hadtestem nagyjában a megsemmisített régi állásait tartja most is, midőn az utolsó olasz roham is vérbefulladott. Egy hullamező a Doberdó, melybe vérével írta be a magyar és az olasz, hogy mi a valódi hazafiasság, mi a valódi hősiesség.

Éjfélkor Boroevics parancsára a Vallone mögötti új állásokba vonulunk, a doberdói fősíkot elhagyva. Utóvédjeink reggel 2 órakor követnek. Elcsendesült minden, csak az ellenséges tüzérsege lövi a holtakkal telt állásokat, melyekben, a patkányok ezrein kívül, élő lény nincs.

Ott hagytuk a hullákkal borított, hős vérral áztatott sziklasivatagot és a dicső emlékeket s a megszámlálhatatlan sírokat, csendes kereszterdejükkal, melyek a Karsztot szent helylyé avatják, a hol a martirok ihlete Isten kegyel-

mében nyugszik. A sírokat, melyekhez oly igen nagyon ragaszkodtam. — — — Borzasztóan földült lélekkel távozzom, hogy két kilométerrel hátrább folytatódják a Karsztnak pokoli kínja.

Olyan a lelkem, mint az őszi vihar dúlta virágos kert, — letörve, megfagyva a szeretettel ápolt, illatozó virágok! — 14 hónapi leírhatatlan szenvedések és az emberi tűrésnek, áldozatoknak netovábbja! Vége van! Nem használ a siránkozás! Isten veletek, dicső halottjaim, titeket, a kopár sziklát s a dicsőséges multat, e történelmi helylyel átengedjük az ellenségnek és azt a sok-sok szívet facsaró emléket!

Vittorio Veneto, 1918. június 10.

Heves tüzéségi tűz egész hajnal-hasadtáig! Doberdónak fekete napjaira emlékeztet engem. Csak úgy dobol, midőn félhárom órakor reggel automobilon Pieve di Soligora sietek, hogy a Piave-menti tábori őrsök egynémelyikét meglátogassam.

Midőn a szürkület lassan fölemelé mind ritkuló fátyolát, görcsösen dübörgött, reszketett minden a lövegek tüztől, a Piave mentén meglapulva, mint fázós őszi köd, sűrű füstfelleg terült el, mintha a Montello alá szürke szőnyeget húztak volna. Egyes madárcák a nagy lárma daczára dalolnak.

A szőlők zöld lugasai között az országúton, egy honvéd által kísérvé, siettem gyalog s a teljesen a laposokba simult sűrű füstfelhőt néztem. A lövöldözés lassan csillapult. Midőn az imént oly erősen lőtt küzdelmi övet elértem, már csak egyes gránátok sustorgása és recsesenése hallatszott, de ez is nemsokára teljesen elcsendesült. Mire a napnak első sugarai pirosra csókölták a hófödte havasok csipkés ormait, halotti némaság lett.

A romhalmazzá lőtt Chicsolanál a 69. ezrednek második számú főőrsén túl van egy útszéli kút. Már egynéhányszor voltam ott. Ezt a helyet «halálugrónak» nevezik bakáim, mert az ellenség úgy tüzéségével, mint kitünően belőtt géppuskáival mindenre lő, a mi ott csak megmozdul. Ha futva megy ott el egy egyes ember, akkor a gépfegyverlövésék elkésve szoktak érkezni.

Erről a tájról fájdalmas nyögést hallok és frissen föl-
szakított talaj s mérges pikrin-szagot érzek. Szembe két
hordágyat hoznak, két súlyosan megsebesült 69-essel, egyik-
nek két lábát szakította le a gránát. Ott nem messze fek-
szik az egyik szegény láb, még szivárog belőle a vér. Ő
maga csendesen nyögve fekszik a hordágyon. Sajnos, azon-
nal látom színtelen, elváltozott arcán, fehér ajkain és üve-
gesedő szemein, hogy a halálnak nagy órája ütött. Hom-
lokán a hideg verejték gyöngyei ragyognak a fölkelő nap
első sugaraiban, Szegény hűséges vitézem, ki 25 hónap óta
szakadatlanul a tűzvonalban harczolt. Kezemet fejére téve
megindultan szólok: «Fiacskám!» Megismer s mosolyog,
míg szeméből az élet sugara lassan kialszik, kezeit össze-
kucsolva imádkozik. «Istenem! oltalmazd meg bajtársai-
mat ilyesmitől. Oltalmazd meg szép magyar hazámat!»

Utolsó gondolata is magyar hazánk volt. Mélyen meg-
hatva hagytam el e helyet és hősömet, ki imára kulcsolt
kezekkel, mosolylyal ajkán aludt el örökre.

Egy, a szőlőlugasokban ma éjjel kitűnően leplezve föl-
állított ütegehez mentem ezután, hol parancsnoka, Kunos
Jenő főhadnagy jelentkezett.

Alig hogy Mercadelli felé folytattam utamat, kísérőm
roszszul lett és a segélyhelyre kellett őt küldenem. Tovább
menve a fölségesen illatozó virágzó szőlőlugasok üde zöld-
jében, a teljes csend jól esett.

Itt az illatozó virágok szelid pompája, s alig 100 lé-
péssel tovább haldokló emberiség nyomora.

Lent a Mercadelli-szoros torkolatában a vadregényes
rejtekű főőrsnél, majd a Piave-szigeten levő táboriőrsnél a
Piave mellett állva, nézem annak zúgó, rohanó habjait.
míg a víz fölé hajló tölgyfák suttogva mondják el nekik
titkos sejtelveiket. Szemben a Montellon látom a vöröses-
sárga sziklába repesztett olasz állásokat.

Élesen csettenve repülnek el fölöttünk az olasz puska-
golyók és bögve a távol hátul levő ütegeknek szánt nehéz
olasz gránátok és az erdő tovább suttog, a zúgó ár pedig
rohan az Adria felé. —

És mily végzet felé rohanunk mi?

Elvesztettük a háborút, pedig megverve nem voltunk, hiszen mindenütt győztesen, messze ellenséges földön állottunk. A Kárpátokon túl Romániában, messze bent Oroszországban és a Piave partján, Itália napsütötte zöldelő szőlőlugasai között.

Elvesztettük, mert még erős kezünkből kicsavarták a fegyvert, nem a becsületes harczot vívó ellenség, hanem fattyú, gaz hazaárulók, kik bár magyarnak vallották magukat, az internationalismus szennyével bemocskolták dicső, babérkoszorúzza fegyvereinket és megbecstelenítették a szent magyar nevet.

Ez elmúlt! — — és előttem egy csillag ragyog, fényesebb mint az, a mely a napkeleti bölcseket Betlehem felé vezette, tündöklőbb a tavaszi napsugárnál — — és ha felhők vonultak is elébe, a csillag nem, csak a felhők fognak elmúlni s újra fog ragyogni a hősiesség és nemzeti érzéssel párosult hazaszeretet szent csillaga, mely vitézeim lelkében annyi dicső önfeláldozás és önzetlenség kútforrása volt, mely képessé tette őket a Kárpátok rémes tusáit és Doberdó poklát évekig elviselni.

Kell, hogy a hazaszeretet e dicső csillaga minden lelket oda vezessen el, a hol meg fog születni hőseimnek eszménye, melyért énekelve ontották drága vérüket:

a boldog, nagy Magyarország!

KÜZDELEM CULTURÁNK HANYATLÁSA ELLEN.¹

Több mint kilencszáz év óta törekedett nemzetünk egész Közép- és Nyugateurópa egyetértésével és támogatásával a nyugati műveltséget saját, különböző népelemből kialakult jellegével összeegyeztetve a maga területén meghonosítani és fölvirágoztatni. A trianoni békeszerződés ennek a közel ezeréves, általános cultúrmunkának erőszakosan gátat vetett. Míg eddig a nyugat szelleme terjeszkedett itt kelet felé, most a kelet határai tolattak közelebb a nyugat felé, a mennyiben az európai civilizáció élén haladó nemzeteknek végzetes elvakultságból eredő elhatározásából Magyarország területén a magas virágzású cultura fejlődésében legalább egy félszázaddal visszavetett.

A francia képviselőház előbbi előadójának jelentése a trianoni béke ügyében egyebek közt arra utalt, hogy ha a magyar faj csakugyan bir a civilizáció világitó erejével, — a mi tehát még csak ezután bizonyítandó be, — mi sem akadályozza abban, hogy azt ezentúl is ragyogtassa.

Nagyon lekötelező biztatás, melynek igyekezni is fogunk megfelelni, egyelőre azonban megpróbáljuk azokat, a kik kételkedni látszanak benne, hogy itt egyáltalán történt valami a műveltség fejlődésének kárára, felvilágosítani a tények felől.

A háború, mely ránk nézve nem volt egyéb, mint ránk kényszerített védelmi harc, küzdelem az ellen az

¹ (Elnöki megnyitó-beszéd a M. Tud. Akadémia 1921 május 8-ik ünnepélyes közülésén).

ellenségeink vezető köreiből már a háború előtt kialakult ítélet ellen, a mely most végrehajtásra került, az összes hadviselő államokban kisebb-nagyobb rombolásokat okozott és megakasztotta, vagy legalább hátráltatta a művelődés munkáját; ezt, valamint a saját magunk eltévelyedései által okozott romlást tehát nem akarjuk számba venni.

Csak arra kívánunk világot vetni, a mit a magyar szellemi kultúra romlására az erőszakszülte békekötés tett, hogy lássuk, vajjon a múlthoz képest csakugyan semmi sem akadályozza-e a magyar nemzetet abban, hogy kultúr-hivatását Európa keletének kapujánál úgy teljesítse, mint eddig teljesítette?

A területnek, mely szellemi művelődésünk természetes alapja volt, a népességnek, mely annak munkájában részt vett, kétharmad részét elvesztettük; három és fél millió magyar, a ki culturánk nemzeti jellegének megadásához hozzájárult, tőlünk elszakított s nemcsak hogy a nemzet megmaradt részével való szellemi érintkezésben akadályozva van, — hiszen még lapjainkat, könyveinket sem engedik be hozzájuk, — hanem nyelvének használata, művelése, gyermekeinek magyarokká nevelése is ezer akadályba ütközik; mint nemzeti kisebbség, elfogulatlanabb ellenségeiük elismerése szerint is el van nyomva, — mi tudjuk, hogy el van nyomva úgy, a hogy a magyar uralom a nemzetiségeket soha, de soha el nem nyomta.

Két egyetemünket, — az egyiket a fejlettség valóban magas fokán, — négy jogakadémiánkat elvették, helyesebben megszüntették, mert az a tanítási és tudományművelési munka, a mit ott a magyar tanárok eltávolítása után, az általunk teremtett keretekben és segédeszközökkel hevenyészve beállított erők végezhetnek, főiskolai képzésnek vagy épen tudományos munkának alig nevezhető. A felsőbb és középfokú szakiskoláknak, a népes középiskoláknak egész sora, megszámlálhatatlan népiskola zárult be, vagy vált csupán névleg létezővé a képzett tanerők elüldözése s az utódok teljes hiánya, vagy meg nem felelő volta miatt. Byzancz eleste óta még annyi szellemi munkás nem

vált egyszerre földönfutóvá, mint Magyarország szétदारabolása által. Mi elvesztettük évszázadokon át fejlesztett, erősített, gonddal, áldozatokkal, szeretettel gazdagított, az ország minden vidékén arányosan szétesztott intézetink, gyűjteményeink, szellemi műhelyeinknek majdnem kétharmad részét, s míg mi kifosztva, szegénységünkben alig vagyunk képesek az ide átmenekülteknek hajlékot, munkát, eszközöket nyújtani, a megszálló utódállamok kénytelenek a találtakat parlagon hagyni, mert vagy eddigi hazájuk s népszámuk szűk volta nem teszi lehetővé, hogy művelő erejükkel a mohó vágynak áldozatul esett területeket valóban áthassák, vagy — mint a románoknál és szerbeknél látjuk, — kultúrájuk alacsonyabb foka nem is engedi meg, hogy a munkát ott folytassák, a hol mi abba hagyni voltunk kénytelenek. Most már nyilvánvaló, hogy a magyar területen lakott románok és szerbek átlagos műveltsége sokkal magasabb fokú mint a román és szerb királyságbelieké, úgy az írni és olvasni tudók, mint a diplomás egyének száma tekintetében. Tehát nem igaz, hogy a mi műveltségünk csak a magyar elemet emelte s a más fajbelieket érintetlenül hagyta volna; ellenkezőleg: magukra nemzetiségeinkre nézve az uralomváltozás kultúrai színvonaluk alászállását hozza magával.

És ehhez járul az az elvadulás vagy legalább is züllesztés, melyet hatalmuk megerősítése érdekében az utódállamok új területeiken céltudatosan támogatnak és előmozdítanak úgy szellemi, mint erkölcsi téren. Az emlékeket, melyeket a magyar uralom a faji különbség nélkül egész nemzetünkre nézve korszakos események, különösen szabadságharczaink, továbbá nem is minden esetben magyar fajú jeleseink megörökítésére állított, az új hatalom vandál dühe sok helyen lerombolta, megcsönkította vagy csúfá tette. Mintha emlékjelek megsemmisítésével lehetne történeti tényeket kitörölni a történelem évlapjairól, a váltakozó nemzedékek emlékezetéből, lehetne kitépni az ezeréves összetartozás szálait a szívekből! És ha e szégyenletes cselekményekben a végrehajtás szerepét legtöbbször felelőtlen vagy éppen titkos elemek viszik is, sajnos,

még egyetlenegyszer sem történt meg, hogy azt a hatósági tényezők megtorolták volna, sőt mentegetésökre, igazolásukra is találtak szavakat.

Mert az új keletű culturmunkának a rombolás mellett észlelhető positiv neme a régi hazával való szellemi és érzelmi közösség kiirtását tekinti fő, majdnem egyedüli céljának. Ennek a célnak szolgálata azután ugyancsak nem válogatós a maga eszközeiben. A physikai képrombolás tényeihez járulnak az értelmi és érzelmi téren való pusztítás jelenségei. Magyarország kéréllhetetlenül kivetette magából az Istent, hazát, nemzetet tagadó felforgató tanokat és irányzatokat, de azok kimenekült képviselői védelmet és vendégszeretetet találnak a környező államokban, ott egész sajtószervezetet létesíthetnek, melynek magyar nyelvű termékeit akadálytalanul terjeszthetik az elszakított területek magyarsága körében. Az új uralom alá jutott magyarság tehát ki van téve a nemzeti műveltségéből való kivetkőztetés, a hazai szellemi élettől való elszakadás veszélyének, de azok helyett megkaphatja — magyar nyelven is — a hazára szórt szidalmakat és rágalmakat s a gazdasági és szellemi anarchia és felforgatás ama tanait, a melyek ellen a győztes hatalmak küzdenek és a melyeket kis szövetségeseik rövidlátó merészséggel használnak fel a nemzeti kisebbséggé lett magyarság érzelmi és értelmi megrontására.

Ilyen az a culturmunka, a melyet a magyar nemzet majdnem ezeréves szellemi munkássága terén a győztes «szövetséges és társult államok» harmadfél év alatt végeztek.

E rombolással szemben a magyar nemzet feladata csak egy lehet: csüggedés, tétovázás nélkül látni hozzá ott, a hol ez még hatalmában áll, az újrakezdés, újraépítés fáradtságos munkájához. Nekünk legyőzötteknek, lenézetteknek, meg kell mutatnunk, hogy fogyott erőnkkel is jóvá akarjuk és tudjuk tenni azt, a mit a győztesek botor negédje elrontott.

Hogy ezt közönségünk csodálatos gyorsasággal megértette, annak, mint általán nemzetünk elszánt élni akarásának fényes jelét tapasztaltuk legújabbán itt, az Akadémia javára megindult lelkes adakozásban.

Az Akadémia a legutóbbi évek alatt tudományos munkálkodása tekintetében, mint egyébiránt sok külföldi hasonló intézet is, válságba jutott. Míg egyrészt jövedelme csökkent, vagy legalább bizonyos része szünetelt, — csak hadikölcsönbe fektetett tetemes tőkénkre utalok, — azalatt tisztán kezelési természetű, tudományos szempontból közvetlenül nem gyümölcsöző kiadásai az anyagárak, munkabérek s különösen a tisztviselői fizetések elkerülhetetlen emelkedése következtében folyton nőttek, s ugyanakkor a könyvkiadási költségek a felcsigázott munkadíjak és papírárak miatt sohasem sejtett magasságba szöktek föl. Így bekövetkezett az az időpont, a melyben házi és kezelési kiadásaink minden bevételünket fölemésztették s ránk nézve lehetetlenné vált szűkre szabott hivatalos *Értesítőnkön* kívül bármit közzétenni. A ki pedig a magyar tudományos irodalom szervezetét s abban az Akadémia szerepét ismeri, az tudja, hogy ez az állapot tudományos életünk szempontjából mekkora veszteséget jelentett ugyanakkor, a mikor hazánk megcsonkítása következtében szellemi kultúránkat amúgy is a hanyatlás veszélye fenyegeti.

Itt tehát sürgősen és erélyesen segíteni kellett. Az Akadémia kéréssel csak az államhoz fordult, de még előbb, mintsem e kérésének teljesülése az államsegély tényleges fölemelése által bekövetkezett volna, megmozdult, szinte ösztön- vagy inkább ihletszerűen társadalmunk. Ipari életünk egy érdemes veteránja s egy lelkes fiatal főúr kezdték meg a kérésre, gyűjtésre, nógatásra nem váró, buzgó adakozást, majd követte őket a közönségnek szinte minden rétege, a hatalmas bankköröktől kezdve a vidéki iskolák tanuló ifjúságáig s megkoronázta a művet nagy alapítónknak az ő nevére méltó nemzetsége a maga milliós adományával. Ma az eredmény az, hogy nem tekintve egyes, külön rendeltetésű, de szintén az Akadémiára bízott, részben igen tetemes alapítványokat, kevesebb, mint egy félév leforgása alatt tisztán tudományművelési, könyvkiadási célokra az Akadémiának négy millió koronát meghaladó összeg bocsáttatott rendelkezésére s a lendület után ítélve, az adakozások, különösen a törvényhatóságok körében, még

kétségkívül folytatódni fognak, sőt erre nézve becses igéretet is bírunk.

Mai közülésünk ünnepi alkalmát használom föl, hogy a nemcs adakozóknak — nagyoknak és kicsinyeknek egyaránt — az elnöki székből Akadémiánk és — talán mondhatom: nemzetünk — nevében még egyszer mélyen érzett köszönetet mondjak. A nemzet hálája, az Isten áldása fogja ezt az adott viszonyok között honmentőnek mondható áldozatkészséget jutalmazni.

Azonban az Akadémia a maga tartozását nem róhatja le pusztá köszönetmondással: reá kötelezettségek várnak; nemcsak az a kötelesség, hogy a rábízott adományokat tudományunk javára minél lelkiismeretesebben és czélszerűbben használja föl, hanem az is, hogy azokkal való sáfárkodásáról az adakozó közönségnek beszámoljon.

Nem lehet szó a begyűlt összegek rögtön és egészben való felhasználásáról. Bár számítunk a szükséges további támogatásra is, a rendelkezésünkre álló anyagi eszközöket úgy kell beosztanunk, hogy azok huzamosabb időre, lehetőleg addig, míg a könyvkiadási költségek remélhetőleg ismét a normális mértékre szállnak le, biztosítsák a tudományos irodalmi termelés folytonosságát.

Kiadásainkat e téren három csoportba oszthatjuk. Vanak már esedékes tartozásaink a nyomdáknál; mindenekelőtt ezeket kellett kiegyenlítenünk. Vannak azután sajtókész kiadványaink, melyeket eddig költségfedezet hiányában nem adhattunk nyomdába; ezek most rövid idő alatt meg fognak jelenhetni. Végül most már megindíthatjuk ismét, ha nem is a háború előtti terjedelemben, folyóiratainkat és sorozatos kiadványainkat s programmba vehetjük új művek kiadását is, fontosságuk és sürgősségük szerinti sorrendben, azon határok között, melyeket anyagi eszközeink fognak szabni.

Kiadványainknak ezt a programját nagygyűlésünk alkalmából külön jelentésbe foglaltuk, melyet Értesítőnkben közlünk s röpív alakjában is igyekszünk a közönség körében elterjeszteni.

Beszédem kerete nem engedi, hogy e jelentés tartal-

mát bővebben ismertessem. Csupán néhány, a legközelebbi jövőre tervbe vett kiadványunkra legyen szabad itt a figyelmet föl hívnom. Ilyenek: a Vogul népköltési gyűjtemény kiegészítő s a Bécsi Codex befejező füzet, az Osztyák népköltési gyűjtemény, a Quintilianus-kiadás folytatása; a Régi Magyar Költők Tárának első, Gyöngyösi István műveinek második kötete; a Kazinczy levelezéseinek befejezése. Továbbá az Anjou-kori okmánytár és a Héderváry-oklevéltár folytatása; Ballagi Aladár könyve XII. Károly svéd királyról; az Árpádkori regesták; Domanovszky Sándortól a szepesi városok árúmegállítási joga; Margalits Ede szerb repertoriumának folytatása; Divéky Adorjántól a tizenhat szepesi város visszacsatolásának története. Közgazdasági téren: a gabonafogyasztás korlátozásainak s a gabonaellátásnak problémája; az intenzívebb mezőgazdaság föltételei; hitelintézeteink története s az ellenséges megszállások közgazdasági kárainak számbavétele lesznek az irodalmilag legközelebb földolgozandó tárgyak. A természettudományok köréből Richter Aladár, Gelei, Hegyfoky, Veress Elemér, Degen és Gayer művei várnak kiadásra. Népszerű könyvkiadó-vállalatunk keretében Kemény Zsigmond életrajzát Papp Ferencztől s Szinnyei Ferencz könyvét novella- és regényirodalmunkról hocsátjuk legközelebb közzé.

Ez a program csak azt jelenti, hogy mit leszünk képesek a közelebbi jövőben kiadni. A tudomány művelését és előbbrevitelét nem lehet programban részletezni. A tudomány korszakos, nagy vívmányai a lángész isteni adománya gyanánt váratlanul pattannak ki és lesznek közjavunkká. A tudományos társaságok és intézetek feladata csak az lehet, hogy minden elfogultságtól és jelszavakon való nyargalástól szabadon, a valóban hivatott erőket térhez, munkához juttassák s a mit létrehoznak, azt közzétegyék.

Ha mégis mai helyzetünkben jelezhetünk bizonyos irányokat, melyek felé a hivatottak munkásságát irányítani különösen óhajtandó s melyek számára főképp biztosítandó az, hogy a munka eredménye a fiókban ne maradjon:

ilyenekül a következőket vélném megjelölhetőknék. Nyelvünk folytonos kiművelése mellett irodalmunk — ideértve szépirodalmunkat is — fajsúlyának emelése szükséges, mert bizonyos, hogy csak szellemi kiválósága emelheti föl a magyarságot a maga megcsökkent anyagi erejével és politikai súlyával előbbi magaslatára. Szükséges történelmünk ama korszakainak feltárása, melyekből újabb fölemelkedésünk iránt bizalmat s tanulságot meríthetünk; a természeti és műszaki tanulmányok terén pedig oly fölfedezések, tökéletesítések és javítások, melyek megcsontkúlt területünkön bennünket gazdaságilag függetlenebbekké tehetnek. Végül gondot kell fordítanunk arra is, hogy szellemi termelésünk legjavát a külföld megismerje.

Lehetséges, sőt valószínű, hogy az Akadémia tudományos termelése legjobb igyekezete mellett is sokakat nem fog kielégíteni. Hiszen már most hallunk lehetetlen, vagy legalább is olyan követeléseket, melyek egy tudós társaság feladatainak csak teljes félreismeréséből eredhetnek. Nem szabad felednünk, hogy az Akadémia fő rendeltetése a tudomány előbbrevitele, az úttörés és hódítás a tudomány terén, nem a tudás megállapodott anyagának terjesztése s népszerűsítése. Ennélfogva kiadói kötelezettsége is elsősorban oly művekre nézve áll fenn, melyek tudományos szempontból szükségesek s melyeket a magánvállalkozás föl nem karolhat.

Mérsékelni kell az Akadémiával szemben táplált követeléseket és várákozásokat azért is, mert a jelenlegi árviszonyok mellett a legdúsabb anyagi eszközökkel sem lehet sokat közölni. Ma egy ív kinyomatása többbe kerül, mint régebben egy vaskos kötet megjelenése. Áldozatkész adakozóinknak, sajnos, meg kell barátkozniok azzal a gondolattal, hogy adományaik legnagyobb részét a nyomdai munkásságnak ismert hatalmi eszközeivel úgyszólván hónapról-hónapra fokozott követeléseik fogják fölemészteni. E mellett illő, hogy valahára már a tudományos írói tiszteletdíjak özönvíz-előtti állapotát is legalább némileg a kor színvonalára emeljük. Ma a helyzet az, hogy egy tudományos író oly munkájának, melybe esetleg egy élet tanulmányait, utazások, bűvárkodások eredményeit fektette

belé, nyomtatott íveért hatvan, legjobb esetben 300 korona tiszteletdíjra számíthat, s ugyanannak az ívnek a kiszedéseért egy, esetleg csak elemi iskolát végzett szedő a legrosszabb esetben, vagyis a legegyszerűbb szedésért kétezer korona munkabért szerez.

Nálunk úgy se lehet arról szó, hogy, ha csak véletlenül valaki fényes anyagi helyzetben nincs, a tudományos irodalmi munkát életfeladatául tűzze ki. Csak a kiknek életfenntartását valamely másnemű szellemi munkásság biztosítja, foglalkozhatnak nálunk szabad óráikban tudományos könyvek írásával. Nem kétlem, hogy tudósainknak az az önzetlen áldozatkészsége, melylyel eddig a hazai tudományt szolgálták, a jövőben nem ellankadni, hanem a haza sanyarú sorsával szemben még fokozódni fog. De azt a kiáltó aránytalanságot, a melyre ráutaltam, nem annyira tudományos íróink anyagi érdeke szempontjából, melyen ez sokat úgy sem lendít, hanem azért nem tűrhetjük tovább is szótlánul, mert abban a szellemi munka lebecsülését, valódi megalázását látjuk szemben a fizikai munkával, egy további visszaesést a kultúrátlanságba, a társadalom elpóriasodásába, a mely ellen a munkásérdekek javára elhangozni szokott legtetszetősebb socialpolitikai jelszavakkal szemben is felszólalni, az ellen küzdeni kötelességünk.

A mint ellenségeink romboló munkája ellenében, úgy a gazdasági és társadalmi fejlődés kultúrellenes irányjaival szemben is védelmezni akarjuk és fogjuk szellemi haladásunk, felvirulásunk érdekeit, mert nem ismétелhetjük elégszer, hogy hazánk föltámadását csak nemzetünk szellemi kiválóságától és súlyától várhatjuk; területi integritásunk helyreállítására alig gondolhatunk, míg szellemi integritásunkat helyre nem állítottuk és meg nem erősítettük, ez pedig hatalmunkban van, csak erős és szívós akaratban ne legyen hiány.

Az e tudatból merített kötelesség és elhatározás jegyében üdvözlöm a megjelenteket és nyitom meg az Akadémia nyolczvanegyedik ünnepélyes közüését.

BENCZÚR GYULA EMLÉKEZETE.¹

Midőn körülöttünk minden elborult, gyászba öltözött, mint mikor a fölfeszített Igazság keresztfája fölött elsötétedett az ég és mindenki eltakarta az arcát: a fénynek és színnek mestere itt hagyta ezt a neki idegenné lett világot. Mert hogy igazán fény áradjon körülöttünk, arra nem elég a nap: a szív fogékonysága, kedve, öröme is kell hozzá. Az ő világa a szivárvány színteltségében ragyogott körüle, a sugárzó bizalom, a csillogó életöröm, a tündöklő hit visszasugárzásával, melyet szívében hordott.

Annak a kornak gyermeke volt, midőn a Gondviselés oly csodálatos gazdagsággal ontotta ránk áldását a politika, tudomány, irodalom és művészet lángelméiben. Nyitányát Vörösmarty lantja zendíti meg a hangok káprázatával s utána vonul föl nagy költőinknek egész csillagképlete. Úgyszólván nyomban megharsan Széchenyi riadója az eszmék káprázatával, s az egymásra toluló idők egymásután hozzák meg és ültetik polczukra vezérlő nagy szellemeiket. A szegény Ferenczy István még csak hazafiúi tüzeben ég és el is ég, mint a phoenix-madár, de mintegy hámából a magyar művészetnek is lángelméi emelkednek. Most, Vörösmarty után épen száz esztendővel, Benczúr a színek káprázatával mintha lezárná a dicsőséges sort. Ennek a káprázatos sugárzásnak, fényének és melegének pedig nemcsak külön a tudománynak, külön az irodalomnak, külön a művészetnek történetében van meg a jelentősége:

¹ Beszéd a Benczúr-émlékünnepen a Szépművészeti Múzeumban, 1921 április 17-én.

a nemzet egységes életének szerves, jellemző része ez. Az volt Vörösmarty, költészetének hangjában, irányzatában, egész jellemében, és úgy tetszik nekem, hogy Benczúr művészete is az. A közlélek természetesen egyéniségekben és egyéniségek által tükrözik, még pedig minél nagyobbakban, annál sajátosabban; a sugár is ezerféle törésben mutatkozhatik, de egy kis figyelemmel mindig elkísérhetjük a közös fényforrásig.

Nem szándékozom a mester életfolyását elbeszélni, sem művészetének szakszerűen pontos elemzésébe bocsátkozni. Ilyen vállalkozástól egyaránt eltilt a kimért időnek és illetékességemnek korlátja. Ha pályájára és munkájára, szívének és képzeletének motivumaira gondolok: felbátorodom, hogy ezt a rövid emlékezést más gondolatok fonalából szőjjem meg. Benczúr lelki világa, csöndes mélységében, tele volt lelkesedéssel, melyet csodálatos munkakedvén és munkaerején kívül csak nyájas szemének olykor meglepően felragyogó tüze árult el, tele lelkesedéssel, egygyel művészetére iránt, de egy még mélyebbel, melyből ennek a művészetnek jelleme, ereje és talán művészetén túli álmai buzogtak.

Sohasem felejttem el egy halk sóhajtását, melyben ez a lelkesége valamikor, immár közel félszázadja kitört szívéből. Münchenben közös tudós barátunknak, az öreg Carrière Móricaznak egyik szerény, de kedves vasárnapi ebédjén történt. A lelkes öreg úr nagyon szerette Benczúrt s mindig szavakész, hevülő modorában elragadtatva jószolt neki fényes jövőt a müncheni akademián, Lajos király udvaránál, sőt a világ művészetében. Benczúr kissé izgatottan mozgolódva hallgatta s egyszerre a csöndes ábránd kedves mosolyával egy magyar sóhajtásban tört ki, melyet ott csak én értettem: «Haza kerülök-e én valaha?» A kis eset jelentőségét az adja meg, hogy a fiatal mester akkor első szerelmének és első dicsőségének legboldogabb napjait élte s mind a kettő Münchenhez kötötte. Családi emlékek, baráti följegyzések, művészi adatok őrzik már ébredő, fejlődő és kivirágzott lelki világának mély és nagy lelkeségét, mely különben a Bach-korszak igájában növekedett

magyar nemzedéknek szinte egyetemesen jellemző vonása volt. Benczúr a művészi hajlam hatványában érezteti és mutatja már korán, s szívének legmélyén és képzeletének egész gazdag magyar történeti világában őrzi mindvégig, őrzi utolsó ecsetvonásáig Mátyás király apotheosisán, ezt a lelkeséget, mely nemzetének szívével összedobogtatja az övét. Azt hiszem, nem járulok sem méltatlanul, sem hamis úton nagy emlékéhez, mikor pályáját ebben a köztörténeti jelentőségében törekszem egy pár rövid vonással felüntetni.

1844-ben született, abban az esztendőben, mikor Kossuth és Petőfi első nagy diadalaikat ülték s a nemzet lelkét a magukéval hatották át. E korszak lélektani jelleme, politikában és költészetben egyaránt, Berzsényinek fatalista lemondása és Vörösmartynak reménykedő aggodalma után, a feltétlen hit a magyar nemzet jövőjében. Ez a nemzeti optimizmus ragyogta be nyiregyházi bölcsejét a magyar művészet legnagyobb és legkitartóbb optimistájának. Még úgyszólván karonülő korában került Kassára, a magyar művészet legrégebb és legfenségesebb szentélyének, a dómnak árnyékába, hol a középkor óta a legállandóbb magyar művészi élet pezsgett egész napjainkig, a gyönyörű honvéd-szobornak barbár lerombolásáig. A kis iskolásfiú rajzoló tehetsége itt igen korán jelentkezik, szinte csodagyereknek nézik s csak testben-lélekben ép volta, a nyilvánosság zaját kerülő természete és lankadatlan munkakedve őrizték meg a csodagyerek sorsának fenyegető örvényeitől. Iskolai dolgai és korán ébredő rajzoló kedve mellett hegedülni is tanul. Ha Muther, Giorgionéről írt tanulmányában valami rejtélyes összeköttetést kereshetett a képírók zeneértése s fényhomályuk és sfumatóik között: talán ennek az utalásnak nyomán szabad Benczúr érett művészetének egyik legjellemzőbb és legfényesebb vonására gondolnunk: csodálatos, szinte páratlan rhythmicájára. Ez a ritmus egészen az övé, épen nem emlékeztet a nagy flamandra, kire Benczúr munkáját a leggyakrabban szokták vonatkoztatni. Rubens rhythmusa tömeg-ábrázolatain a színészoró hullámtorlás, a neki zúduló vihar játékanak tetszik,

míg Benczúrét, legnagyobb sokaságot ábrázoló képein is, életerős lüktetésében is, inkább nyugodt, zavartalan, tiszta dallamnak érezzük.

Még kassai deák korában kerültek kezébe Geigernek híres magyar történelmi rajzai, melyekkel Jókai magyar történetkönyve is ékeskedett. Ezek az elevenen componált, jellemalakokban is hatásos rajzok, kívülök történettanárának gyűjtő tanítása olyan hűrt szólaltattak meg a gyermeklelkében, mely aggkoráig nem szűnik meg rezgeni. A magyar történelmi élet bontakozott ki lelki szemei előtt hús varázsával. Akkor, az elnyomatás szomorú éveiben a magyar festés ugyanarra a feladatra vállalkozott, mint Ferencz császár idejében, Vörösmartyval élén, a magyar költészet. Ez a nemzeti érzésünket a nyomás alatt mélyíteni és biztatni törekvő történelmi költészet is, az idők szavára, Aranyval újra megszólal s lelkesedéssel csatlakozik hozzá ifjú képírásunk. A magyar történelmi festésnek mind máig talán legnagyobb remeke, Madarász Victor *Hunyadi Lászlója* hány ezer magyar szemből fakasztott könnyet és hány ezer magyar szívben gyűjtött tüzet! Ebbe az eszmekörbe még a magyar tájkép is utat keres Keleti Gusztáv *Száműzött parkjával*. Benczúrnak első kassai mesterei is ebben az eszme- és képzetkörben éltek és dolgoztak; a két Klimkovics: Béla, ki inkább a magyar életképhez hajlott, és Ferencz, a volt honvéd, a két Salamon-képnek akkor országszerte ismert és emlegetett festője. A serdülő fiú szemébe mind a magyar mult fényét csillogtatták, mely akkor is, mint most, gyászfátyol alól, de annál varázslatosabban ragyogott; ennek tüzes lelkét oltották lelkébe. A kis Benczúr művészsze akart lenni, de kurucz magyarsággal vonakodott Bécstől s nagy nehézségek után végre is eljutott Münchenbe, az akadémiára. Itt veti meg, mindjárt kezdetben, művészi felfogásának, ábrázoló módjának, szellemének és mesterségének alapját, melyen egész művészete mindvégig nyugszik. Ez a kora készség és ez a kései hűség csak úgy érthető meg, hogy: tanulmányai sohasem vetkőztették ki magából, hanem ellenkezőleg, jókor kialakították egyéniségét s megtaláltatták vele önmagát.

Münchenben Piloty keze és befolyása alá kerül s a német képírásnak olyan forrongó tűzhelyébe jut, mely korán és mindenkorra határoz pályája felől a nélkül, hogy tehetsége szabad és önálló fejlődésének útjában állana. A belga Bièvre és Gallait által voltaképen Delaroche és a francia romantika lehellete érte és izgatta a német művészetet Pilotyval. A történeti valóság és a colorismus jelszavával indult a színtelen és vértelen gondolatművészet helyének elfoglalására. Ezen az új úton indult Benczúr is, de míg Piloty a francziákat kereste és alig találta meg, Benczúr csak magát akarta megtalálni s szerencséjére és szerencsénkre meg is találta. Ha Piloty munkájának irányát és jellemző vonásait nézzük, minden nyomon megeljük az utalásokat, melyeknek a mi mesterünk hasznát vette: de egyáltalán nem a mintát, melyet messze maga mögött hagyott.

A mi museumunk *Neroja*, a müncheni híres *Seni és Wallenstein*, *Thusnelda* és a többiek nem annyira történeti képek, mint inkább színpadi jelenetek, igazi meleg művészi érzés s szabad és biztos alkotó erő nélkül. Milyen tüntetés nélküli, de való hév árasztja el Benczúrnak már régebbi történeti képeit: *Hunyadi László búcsúját és Rákóczi elfogatását*; érzés és tanulmány, természet és művészet mily könnyed és teljes összeolvadásban! Piloty koszoszoros szerkesztő-módja még rafaeli örökség; Benczúr csoportjainak, a legegyszerűbb szentképektől, a *Patronától*, az *Aldozástól*, a *Bölcsektől* a nagy tömegek ábrázolásáig, — a csoportoknak fölépítése művészi tökéletességében, rhythmikus fölfelé emelkedésében, bájos vonalrendjében oly egyszerű és természetes, hogy elfeledjük mintáját keresni, mintha csak a természet remekelt volna bennök. Piloty bizonyos fényhatások között figyelte és törekedett visszaadni a természet színét, de igazi napsütést alig érzünk egy-egy éles színfoltjának nagyobbára fakó környezetében. Benczúr egész világát égő nap süti, még pedig olyan csodálatos nap, mely mintha egyszerre világítana színeire és világlanék keresztül rajtok. Pilotynak a mellékességekben követelt régiségtani hűsége az ő bársonyaiban és selymeiben, ékszereiben és

fegyvereiben, bútoraiban és szőnyegeiben a színhatás művészi elemévé fejlődik és nemesedik. Az útra, melyre Pilotynak történeti tudása utalta és mutatott példát, Benczúr egybeolvadó történeti és művészi érzésével lépett; ez tündöklök monumentális alkotásain s von bűvös körébe bennünket, kiknek magyar szívéhez elsősorban szól ez a művészet.

Tündöklök egész galeriájának legnépszerűbb képén. a *Vajk keresztelésén*. Még Münchenben festette, de már jellemzetesen és készen jelenik meg benne a nagy mester, ki befejezése után az akadémia tanári székébe emelkedett. Ez a kép nemcsak Szépművészeti Múzeumunknak, hanem egész művészetünknek egyik legnagyobb büszkesége: történet és legenda, vallásos és nemzeti érzés, ragyogó dísz és eszmei erő oly benső összhangban mutatkoznak benne, mint tündöklően telt színei. Későbbi ellenségei szinte órá magára hivatkozhattak volna: íme, hát a képen nem a szín-e minden? E színeknek mély, érzéki varázsa mintegy megköti gondolkodásunkat s valósággal föléje kell emelkednünk. hogy a festmény teljes hatását fogadhassuk. Már nem emlekeztet semmi Pilotyra, inkább a velenczésekre, de ezeket is versenyre hívja.

Ha volt valaha igazán nagy művész szerény, úgy bizonyára Benczúr az volt: azt hiszem, életében soha senki sem hallott tőle egyetlen dicsekvő szót a maga művészetéről. De a művész szerénysége a végtelenbe irányzott tekintetéből ered s épen ennél fogva sohasem nyomja el, inkább táplálja önérzetét. Benczúr is érezte emelkedését s új régiójában müncheni környezetén túl különösen az észak nagy coloristája, Rubens vonzotta. Egészben rokonabb is volt vele, mint Pilotynak színpadias pathosával. Az ő napja is, mint Rubensé, nemcsak a természetben, hanem az életben, a lelkekben is ragyogott; nemcsak a színek tündérvjátékait, hanem a szemeknek édes-bájos mosolyát is sugározta. Az ezerkezű mester a historismust törekszik megszabadítani kötöttségéből a játssi képzelettel s pihentetőnek és derítőnek egy kis mythológiát kever bele; a hőseket és szenteket amorokkal és erosokkal veszi körül, sőt

az ismert kedves bécsi képen: a gyermek Jézust is közéjük ülteti, madonnáit pedig virágkoszorúba foglalja. Az élet-örömmek meleg, virágos coloritjában lát és foglal mindent: mythológiát és történetet, természetet és embert.

De Benczúr, a mint föléje emelkedett Pilotynak, művész lelkének külön, egyéni erejét, lelki rokonságuk ellenére, Rubensszel szemben is megőrizte. Nem is magyarázat, csak rövid figyelmeztetés kell rá, hogy megállapítsuk. Benczúr compositióinak édes rhythmusa, a kúpos föl-építéssel, a hullámos kereteléssel, könnyed és biztos természetességével és mégis művészi elrendezésével Arany Jánosra emlékeztet s ha viszont az *Utolsó ítéletre*, a *Bellehemi gyermekgyilkosságra* és annyi más tömegábrázolatra gondolunk, szinte szembe kerül ezeknek a rubensi tömegeknek rohamos lüktetésével. Rubens festői tárgykörének is vannak jellemző elemei, melyektől Benczúr merőben idegen. A véres háborúk, a szent inquisitio rémségei a flamand mester képzeletét is, épen mint Shakspere-ét, nagyon megbarátkoztatták a martyrologia és történet rémségeivel, a nyerssel, horzalmassal, az életnek legsötétebb árnyékaival, melyektől Benczúr egyenesen elfordult. Még *Budavárának visszavételében* is az elhullott törökök részletében semmi megborzasztó, még a sebesült Petneházy sem a kínlódásnak, hanem a diadalmas fölemelkedésnek képe. Az antwerpeni műhelyből, a mester családjának tagjait kivéve, kevés arczkép került ki; az egyes ember lelkébe Rubens nem igen mélyedt bele s bizonyos általánosságokban marad, hogy épen fölszint ne mondjak: Benczúr úgyszólván az egész történetet és életet csupa személyes képmásokban látja és tünteti föl. Színezésök sem mutat teljesebb egyezést. Benczúr-nál a hideg színek, az alapozással és lasurral áthévitve, általan nagyobb szerepet játszanak, míg sajátos színekörének nagyobb felében a sárga, az égő sárga uralkodik; carnatiója pedig nem a tej és vér foltjaiban keresi a vibráló élet benyomását, hanem egységesebb és változatosabb tónusokban: csak a térdelő Vajk testére utalok. Szóval nem másképp mutatkozik az ő munkájában Rubens, mint Rubensében Itália.

A mint Rubens a nagy stylust olasz földről, Rafaelból, Michelangelóból vitte magával északra s a tombolás és újjongás elemeit és érzéki nyersséget oltott bele: Benczúr a maga nyugodtabb, nyájasabb, déli ihletével ide, az Alpok szomszédságába visszahozta. Piloty irányozta tekintét a történetre és a tömegekre, melyeknek lelkét valami összefogja; Rubens a forró színekben ragyogó érzéki szépségre égen és földön; de ezeket a hatásokat nem is fejlődési fokozatoknak, csak képző és irányító értékűeknek tekinthetjük. Az ő magyar művészi lelkében, ennek eredeti jellemző erejével, tehetségének kohójában összeolvadnak s az ő külön művészetévé fejlődtek, melynek műtörténeti analogiáját is ezen a vonalon kell keresnünk. Nem tudnék belenyugodni a könnyű megállapításba, hogy Benczúr barokkmester. Mindabból, a mit Wölfflin a barok jellemző vonásaiul oly finom és találó elmeélel elsorol: a colossalitásra törekvésből, a végtelen bőség illuziójából, az egyesek jelentéktelenségéből, a túlhajtott mozgások pillanatiságából, az egyénítés hiányából, a kereknek és csavarosnak hajszolásából: mit találunk mindebből Benczúr művészetében?! De ha szemügyre vesszük, mi tünteti ki azt az olasz, különösen velencei colorista művészetet, Tiziánét, Veroneseét és Tintorettoét, mely színben és mozgásban már átfejlődő, de egész jellemében még classikai művészet: ennek képét vagy inkább irányát, szellemre úgy mint technikára, természetesen egy erős egyéniségben, könnyen fel fogjuk ismerni Benczúr művészetében.

Ez a ragyogó művészet, melynek nemcsak lelkével maradt Benczúr a müncheni akadémia tanító székén is magyarnak, már szinte teljes erejében, fényében és önállóságában kivirágzott, mikor Trefort minister egyenest az ő számára felállított mesteriskolánk igazgatására hitta meg. Régi fohásza onnan az Isar mellől hát eljutott végre a Duna partjára. Boldogan jött haza egy régebben megrendelt óriási arckép-csoporttal.

A nagy kép az első magyar Biztosító Társulat alapítását ábrázolja, de nem pénzemberekkel, hanem a kiegyezés korának legkiváló politikusaival, mint a hollandi mes-

terek híres régens-képei. A hollandi szövőszékek mestereinek helyét a magyar politika szövőszékének leghíresebb mesterei foglalják el, jellemző finomsággal s eleven és nemes csoportosítással, közöttük Deák Ferencznek kétségkívül legkitünőbb képmása. Ez a kép vetette meg Benczúr arc-képező művészetének hírét, melynek hogy áldozatává nem lett, szinte csodaszámba megy s csak kiapadhatatlan venája és hihetetlen munkaereje magyarázhatja meg. Ezek a képmások a drága anyagoknak hű, olykor vakító fényében ragyognak, de még sokkal jobban jellemző erejökkel. Legnagyobb részök: a mester édesatyja, Tisza Kálmán és István, Schlauch és Samassa cardinálisok, Andrassy Aladár és Dessewffy Aurél és annyi más, túl a családok körein ország-szerte ismeretesek. A meleg, barna árnyékok az élet lehelletét öntik el rajtuk; ülnek és állnak díszben, de nem épen ünnepélyes zárkózottságban; a gond és hiúság, az ész és akarat, a munka és életöröm tündére játszik tekintetökben; valami nyers, titkolhatóan őszinteség erőszakoskodik belőlük elő, szinte várjuk a hangját. A holtak szinte életre keltek, az élők szinte a halhatatlanság köntösébe öltöztek. Művészettörténeti kapcsolatokat keresve, Lenbachra s Lenbachon túl Tintoretóra, s megint Tiziánra, díszmagyarba öltöztetett firenzei Medici cardinálisára gondolhatunk, míg két legkitünőbb arc-képebe, Károlyi Gyuláéba és Zichy Nándoréba beleszökken a velazquezi tónusnak és modornak egy árnyéklata.

És épen ez a kettő polgári ruhás, semmi dísz rajtok. Mintha azt a szemrehányást akarnák visszautasítani, hogy Benczúr munkájában a lelki élet belefűlt a selyembe és bársonyba, a mi egykor oly sivítva hangozott egyebekkel, hasonló értékűekkel együtt, hogy: tárgyköre, általában a historismus, elavult; hogy modora üres csillogás; hogy egyénisége tartalmatlan; hogy a képírás művészetétől idegen elemekkel törekszik hatni és a többi. Mintha az egyéniség csak forma- és színlátásból állana! Ebben a forma- és színlátásban is a tudat tartalma, állapota, mozgalmi fejlődnek ki, melyek által kapcsolatos nemzetével, korával, elődeivel, a maga sorsával. Rafael tündérvilága egy boldog lélek

képe; Michelangelo titáni alakjai nemcsak új út keresése, hanem egy küzdő lélek kifejezése. Csak a tudakosság vagy tudatlanság foghatja be szemét arra, a mi a színeken és formákon belül van, de a mi a színeket színezte és a formákat formálta. De ha ma fölösleges valakit védenünk, úgy bizonyára Benczúr az, és ha felesleges valakik ellen hadakoznunk, azok az ő egykori ellenségei és mai utódaik, a kik azt hiszik, hogy izmusokkal pótolhatják a maguk tehetségtelenségét és agyonüthetik a mások tehetségét. Sötét-
emlékü papi vezetőjökkel ő végzett, a maga művészi módján: egy nagyszerű torzképpel, melyből együtt vigyorog ki a léhaság és ádászság. Ez az egyetlen képe Benczúrnak, melylyel emlékeztet sógórára, a «szellemidéző» Max Gáborra, ki a műkritikusokat majmoknak festette le.

Maga legkevesebbet törődött az avatatlanság és irigység harsogó lármájával, melyet az idő különben is nemcsak hamar elhallgattatott, hanem méltatlan elleneinek tor-kára forrasztott. Benczúr nyugodtan vezette iskoláját, a mester hivatottságával és az atya jóságával s a magyar festésnek nem is csupán jeles erőket, hanem kiváló nemzedékeket nevelt. Soha el nem kedvetlenedve, soha el nem fáradva festette szentképeit, mythológiáit, képmásait, hihetetlen termékenységgel, mindig komoly és művészi lelkiismerettel és újon meg újon buzgó erővel. Nemcsak történeti alkotásaival, melyeknek sorát *Vajk* oly fényesen nyitja meg, *Budavára* oly remeklő sikerrel folytatja s a *Millenniumi hódolás* még mindig emelkedve egészíti ki, s a melyek között nem szabad megfeledkeznünk vázlatairól, sorukban a *Mátyás-cyclusról* s a lélekben és szerkezetben legelső rangú *Vitam et sanguinem*-ről, — nemcsak ezekkel, hanem egész munkájával kora magyar lelkének egyik képviselőjéül tűnik fel előttünk. Megvan korszakos helye a magyar festőművészet fejlődésében, de ezen túl lángelméjével beleilleszkedik a magyar nemzeti lélek történetébe is.

A nemzeti életnek, vezető lelkének, e lélek változásainak összefüggése a művészettel talán nem oly könnyen és élesen szembetűnő, mint a költészettel való kapcsolata, mely képzeivel, fogalmaival, gondolataival, egyenes kifeje-

zést adhat a közléleknek, de a nemzet hangulatát, érzéseit ép oly bizton tükrözi saját eszközeivel a művészet is.

A nagy reformkor hőseinek abban a gazdag képcsarnokában, mely Barabás ecsetéből került, bizonyára ott van, felismerhetően, ennek az époszi kornak egész szelleme. E férfiaknak nemesak neve és története, hanem képmásaik s a művészet, a mely megörökítette őket, feltámasztja előttünk Széchenyi s utóbb Kossuth magyar világát. Arczokon a keménység és ábránd vegyülete; tartásukban a büszke hit, egyenes nyíltság, sokszor szónoki gestusok; öltözetük a fekete atilla és aczélkard egyszerű dísze; de hátterük ábrándjaiknak romantikus tája vagy egy színfalnak látszó függöny. Az erős hit, erős képzelet, erős munka kora és világa ez, melyet egy megfelelő művészet komoly tónusokban, egyszerű eszközökkel, de kicsinyes, szerető, szinte áhítatos gonddal ábrázolt. Ez Széchenyi, Vörösmarty és Barabás világa, melyet a forradalom vihara és Bach kényuralma forgatott ki magából és borított sötét éjtszakába.

Fázva húzódtunk meg az üldözött magyar léleknek egy-két még pislogó tűzhelye körül. Reménykedő szemmel elnyomott erőnknek két el nem nyomható forrása felé tekingettünk: a magyar multa és a magyar népre. Zsenge káprásunk szó nélkül megért s mint a költészet a föltámasztott époszszal és a sallangosok népdalaival: a festői historismussal és a népi életképpel szól hozzánk és belőlünk. Ez színes, kissé nyers eredetiségével, a mint Lotz műveli, amaz borogó hangulatával, mint Madarász remeke, vagy naiv és megható hősködéssel. Bízgat, kesereg, álmodzik. Nem neveket keresek, csak azt legyen szabad még megemlítenem, hogy bár későbbiek, de még e szellem kihangzásának látszanak Izsó *Juhásza* s Munkácsynak tragikus és elegikus életképei, sötét tárgyukkal és sötét színhangulatukkal egyaránt.

A kiegyezéssel új korba léptünk s a nemzet lelke ha nem új eszményeket, de új eszméket kapott, melyeknek nyomát érzésvilága is magán viselte. A nemzeti élet kibontakozott új békőiből és régi elméletiségéből; gyakorlattá és erővé lett.

Az anyagi jólétnek és szellemi haladásnak új útjaira térünk s korábban alig sejtett eszközeihez, a nagy világgal új kapcsolatokhoz jutottunk. Úgy éreztük, túl vagyunk a rajongó szenvedély dicső korán, de túl a szenvedések szomorú napjain is; biztosságban dolgozhatunk a biztos jelenben a biztos jövőért. Hitünk nem volt kisebb, mint a forradalom előtti magyar nemzedéké, de nyugodtabb, derűsebb, biztosabb. A gazdasági és kulturai életben, ha nem is mindig helyes úton, de bizonyára mérföldes csizmákkal haladtunk és bámulatos utat tettünk. Új meg új, mindig hatalmasabb czélok, vállalkozások ragadtak s élükön az az egységesen nemzeti magyar állan képe tündöklött. Voltak elégedetlen és haragos magyarjaink, a legjobbak között is, de a bús magyarnak még nemrég jellemző typusa szinte kiveszett. Nem feledkeztünk el multunkról, de más szemmel néztük. Fájdalom, nem okulást kerestünk benne, mint Szalayék, nem is buzdítást, mint Vörösmarty és társai, hanem méltó önérzetünk egyik forrását; nem szégyenkezve állottunk többé szemben vele, hanem büszkélkedve mind az egész világ előtt, mintegy a jelenre való büszkeségünket vivén át bele. Még utóbb az elhatalmasodott pártviszályok mérgének is inkább csak izgató mámorát éreztük, mint sorvasztó lázát.

Alig kell hozzá magyarázat, hogy megtaláljuk a fonalat ez új magyar világ és új művészetének legkiváló jelenségei között. Elég rámutatnunk Lotz frescoművészetének ragyogó monumentalitására; Székely történeti képírására, melylyel már irányzatosság nélkül, tisztán a művészet világában emelkedik legnagyobbjaink közé; Mészöly tájképeire, melyeken a kék égnek rózsás derűjét a Balaton tükrözi vissza; Munkácsynak fényesen bús passióira és művészettörténeti tárgyú alkotásaira, melyek mintegy az emberiség közös ideáljaihoz való megértő, testvéri közeledésünket hirdetik; a Schulek képzeletéből és tanulmányaiból kővé szilárdult hatalmas középkori formavilágra; Fadrusznak fenséges nemzeti hallelujájára. Mindezekkel, úgy éreztük, nem inti vagy lelkesíti, hanem köszönti a mult jelenünket. A csapások történeti és művészi emlékei azt juttatták eszünkbe: ime ki-

bírtuk őket; a régi dicsőség emlékeiben pedig gondtalan büszkeséggel sütkéreztünk.

Az életigenlés lelke szállott meg és uralkodott rajtunk: valami korlátlan optimizmus. Nem a forradalom előtti rajongó hit, mely a legnagyobb áldozatokkal számol, hanem a gondtalanság, biztosság, mely lelkében és életében az életöröm, az életélvezet képét viseli. Munkánkat napfényben végeztük és mohón siettünk élvezni gyümölcseit. Napfény özönlötte be külső és belső világunkat: derű és bizalom, bőség és pompa. A mult zivataros képéhez csak a díszmagyar öltözékkel kerestünk hasonlóságot. Mintha az egész félszázad alatt millenniumunkat ünnepeltük volna. Dolgoztunk és vidám szemekkel tekintettünk szerte a szép világban, szét a jó termések arany mezein, fel a tündöklő égboltra, melynek szélén csak kevesen látták a fenyegető viharfelhőket.

Ennek a szép, munkás és gondtalan, előretörekvő és jutalmában biztos, az élet örömét és fényét kereső kornak nagy és nemes művészi képviselője Benczúr; napját tükrözi művészete. A fénynek a művészlélekben nem volt semmi árnyéka: az ő világa csupa világosság és derű. Mythológiája mintha nem is hagyomány lenne, hanem a maga idejének kedves, nyájas képzeletjátéka. Embervilágából is, melynek arcképtárát ránk hagyta, szinte hiányzik a szenvedély és szenvedés jellege, mely a Barabáséban épen nem ritka; a munkától barázdáltabb arczok is átlag meg vannak elégedve magukkal, sorsukkal, az élettel. Vagy élvezik, vagy, ha küzdenek vele, erejük tudatában, győzelmök hitében teszik. A kik alapját vetették meg ennek az új világnak, mind ott vannak a Biztosító Társaság csoportjában, a haza mosolygó bölcsét véve körül. A kik teljességre vitték és utolsó nagy ünnepét ülték: azokat is ő foglalta egybe a millenniumi hódolás emlékképén, melynek egyetlen belső árnyéka a szegény gyászruhás királyné baljóslatú bánata.

De Benczúr ennek a kornak nemcsak embereit ábrázolta legmagasabb művészettel és legmélyebbre ható erővel; nemcsak hangulatát fejezi ki mesterien egész harmonikus világának bizton hullámzó forma-rendje és meleg,

ragyogó színe. Az erős magyar öntudatával nyugat felé irányuló szelleme sem hagyta érintetlenül. Három remeke tárgyát mind ebből az eszmekörből meríti, vagy legalább utal reá. *Vajk* ép úgy, mint *Budavár visszavétele*. Ennek a levegője, fényhatásai és színpompája által egyaránt kiváló alkotásnak mily jellemző momentuma, hogy a solennitást Lotharingiai Károlynak keveset mondó, lovas alakja vezeti, míg a hősiség lelke Tüzes Gábor, de különösen Petneházy Dávid alakjában magasodik föl. Milyen eleven, jellemző, gyönyörű, eredeti típus ez a sebesülten kardját suhogtató délczeg magyar: emlékezetünket örökre meghódítva vetekszik a *Mátyás választása* vázlatának három feledhetetlen katonájával. És a *Millenniumi hódolás*, melyet Benczúr művészetének egy jeles ismertetője «Ferencz József kora apotheosisának» nevez. Ismételve hangzott a megjegyzés, hogy e képből hiányzik az egységes lendület. De talán inkább e lendületnek ismétlődő, megszokott, egységes kifejezése. A fenséges alkalom sokféle érzést vált ki a fényes gyülekezet lelkéből; a sokféle érzésnek sokféle és változatos a kifejezése; Benczúr mester össze tudta fogni egy nagyszerű scalában a kitoró elragadtatástól a magába szálló néma megilletődésig. A képnek sok fényes tulajdonsága van: gyönyörű vonalrendje, melylyel tökéletesen feloldja a zsufoltság zavaró benyomását; egységesen ragyogó színhangulata, közepén a meleg színek hullámos játékával; de igazi jelentőségét lelkességének köszöni. Ezzel egyetlen a maga nemében, Melozzo da Forli óta minden szertartásos kép fölé emelkedve. E nagy és híres elődök nyomában indult Benczúr utolsó két történeti képe a tervezett Mátyás-cyclusból. Mindegyik teljes és jellegzetes fényében ragyogtatja az öreg mester lángelméjét: *Mátyás diadalmenete*, mely, a mint tudjuk, eredetileg Bécsbe volt gondolva, színeinek szivárványát fehér foltokon csillogtatja, míg a *Pápai követek fogadása* vörös színcálájával gyújt s a királynak elmélyedő, kissé komor, de ünnepi nyugalmú tekintetében adja a jellemző erőnek elragadó bizonyosságát.

A kor, melynek Benczúr dicsekvése és tolmácsa volt, bezárult, összeomlott s életvidám, színszóró derűje, elszál-

lott örömei és álmai ma már csak az ő alkotásaiból ragyognak dicső és bús emlék gyanánt szemünkbe. Grandiozitásukban a japáni bölcsek Okakura Kakuzo angol munkájában idézett mondását juttathatják eszünkbe: «Egy nagy képhez úgy közeledjétek, mint egy nagy fejedelemezhöz.» Laikus és műértő valóban így közeledik ma már Benczúr mester munkájához. Érzi, hogy egy vezető szellem bűvkörébe jutott: egy csodás, de a való lelkéből lelkezett élet bűvkörébe. Egy kor drága hagyománya uralkodik lelkünkön, egy hagyomány, mely nemrég, boldogabb napokban e nemzet lelkét nyilatkoztatta meg s e nemzet-történeti életének része volt.

Az antwerpeni varázslónak, ki a mi Benczúrunk szívéhez oly közel állt, Rubensnek temetéséről fennmaradt az az adat, hogy koporsója előtt fekete terítón arany koronát vittek. Lelkünkben mi is így temettük és temetjük a nagy mester nagy tanítványát. A fekete lepel fölött, melylyel őt és vele magunkat és hazánkat gyászoljuk, ott ragyog dicsőségének arany koronája. Ragyog és áttöri a gyász borúját, a mint a magyar lélek, mely Benczúrban megdicsőült, fényével és erejével újra napvilágra fog törni sorsunk éjjelén keresztül.

BEÖTHY ZSOLT.

HONFIBÚ.

Szép ifjuságom boldog idejében
Nem volt okunk a honfibúra sok;
Ah mégis, gondba elmerülve mélyen,
Daloltak arról ősz nagy lantosok.
Én könnyü nótát szórtam tünde árba,
Hisz' minden ifju tékozló fiú —
S azt gondolám az öregek dalára:
Szép, de avult szó az a honfibú.

Örökre eltűnt zord idők divatja,
Gyászmenten egykor, most csak ósdi mez;
Ki még felölti, múlt baját siratja,
S küzdő erőnket csak gyengíti ez.
S úgy néztem én a honfibú dallóit,
Mint a hajótörésnek vesztesit,
Kiket az átélt kín még egyre bódít
S a vést a biztos parton is lesik.

De jaj nekem! . . . A biztos part ma hol van?
Óh, jobb ma nektek, ősz nagy lantosok!
Ti értetek csak biztos partra holtan,
Melyen mi élünk, az alámosott;
Oda a szirtek, melyek védve ótták,
Körül a földje omladoz lazán . . .
Ajkamra fagytak a víg könnyü nóták,
Csonkult tetemként itt hever hazám.

Ma már megértem porladó nagy költők
Nemes lantjának baljós hangjait
S azt az egész hajótört emberöltőt,
Mely vész multán is a honfibúba' hitt.

Ők, hullámverten végre partot érve,
 Borzadva emlékeztek vissza rá,
 Hogy oly vad örvényt láttak, mely a mélybe
 Új nemzedéket vonhat még alá.

Nem magukért, de érettünk borongva
 Volt honfibuval fátylazott daluk,
 Míg a miénk a látszaton ujonga
 S azt hittük: a jövőnk diadalút.
 Ma már a hívek elgyötört szívének
 A léha, lanya új hang mind hazug, —
 A honfibúról szól megint az ének,
 A holt nagyoknak éled igazuk.

Kalithangverseny nem csábít ma engem,
 Lelkem komoly rá, a szívem süket.
 A halhatatlan öreg erdő zengjen
 Istent, királyt, hazát és hősokeket!
 Halljam dicsét és bűneit a multnak,
 Mindazt mi szép volt, mindazt a mi rút! . . .
 De ah! a mindből semmit sem tanultak
 Értik-e szintén a szent honfibút?

Őrjít a kétség . . . Nem, még most sem értik!
 Eldobva mind a mult erényeit
 S vérükbe véve minden ösbűn mérgit,
 Dúlni rohannak a köztérre itt.
 Szent honfibuja ősz nagy lantosoknak
 Nem szól ezekhez, sem az én dalom —
 Pedig, a min tudatlan áttaposnak,
 A mi hazánk is az a csonka rom.

Lidércz nyom, kiver a hideg verejték,
 Kiáltanék, mint álmnyüögött:
 «Sok gyilkolónk uj tört kifenve rejt még
 Békepalástok ránczai között!» . . .

Ne vonjunk új vést a kis drága rögre,
 Mely nagy hazánkból kolduskoncz nekünk!
 Ha ez is elvesz, elveszünk örökre,
 Míg ez miénk: vagyunk, remélhetünk!

Csak halkan nyögjünk, mint a sebzett dúvad,
 Kit még csapáz sok álnok orvvadász;
 De virrasztó dalát a honfibúnak
 Soha ne hallja szünni a néma gyász!
 Nem támad az fel, a kit nem siratnak,
 Bűn a zajos tor, hát még a közöny!
 Dicső öröm csak sírókra viradhat,
 Míg nem virad: sosem elég a könny.

Ember halála Isten rendelése;
 Mi e miatt hull, a könny bármi bő,
 Hogy az örök sors bölcs Urát ne sértse,
 Apadjon el, ha írt hoz az idő;
 De az, mit dalban honfibúból ejtünk,
 Vetés a könny, szívekbe hull a mag,
 Ott benn csiráz, s a hosszú tél ha eltűnt,
 Kikél a mag s a termés: szent harag.

Óh honfibú! te ős magyar örökség,
 Egyetlen, a mit el nem veszthetünk,
 Te szállj ma a szívekre, hogy szeressék
 Törhetlenül mi széttört nemzetünk!
 Hogy tudjanak ma érte sírni halkan —
 S ha viradást hoz bármi messze kor:
 Nagy szent haragra kelni új viharban,
 Míg nem mi széttört újra összeforr.

KOZMA ANDOR.